THE BOOK WAS DRENCHED

शिंपले आणि मोती

(सुंदर लघुनिबंधांचा एक संग्रह)

अनंत काणेकर

कृष्णाजी नारायण सापळे,
रामकृष्ण प्रिंटिंग प्रेस,
१५-१७ त्रिभुवनरोड, मुंबई नं. ४.

किंमत १२ आणे

मार्च १९३६

प्रकाशकः—
विष्णु रामकृष्ण कुळकर्णी
रामकृष्ण बुक डेपो
गिरगांव मुंबई नं. ४

दरिद्रीनारायणाची सेवा

एक छोटा महात्मा माझ्याशीं बोलतां बोलतां सहज मला म्हणाला, " तुमच्यासारख्या दलितवर्गाच्या उद्धाराच्या आणि श्रीमंतांनी गरीबांची चालविलेली पिळणूक थांबविण्याच्या लांब लांब गप्पा आम्ही छाटीत नाहीं. मी देशांतल्या असंख्य दरिद्री जनतेच्या–दरिद्रनारायणाच्या सेवेला आजन्म वाहून घेतलं आहे ! "

" अस्सं ! " मी म्हणालों, " तूं आजन्म दरिद्रनारायणाच्या सेवेला वाहून घेतलं आहेस, म्हणजे निदान तूं मरेपर्यंत तरी देशांतली असंख्य जनता दरिद्रीच राहिली पाहिजे ! त्याशिवाय तुझ्या मागून येणाऱ्या महात्म्यांनां कुणाची तरी सेवा करून महात्म्यांची परंपरा जर कायम ठेवावयाची असेल, तर ही असंख्य जनता कायमचीच दरिद्री रहाणं तुम्हां महात्म्यांच्या पथ्यावर पडणार आहे. हो, नाहीं तर तुम्ही सेवा कुणाची करणार आणि महात्मे होणार कसे ?"

या दरिद्रनारायणाच्या सेवकांचें मला मोठें कौतुक वाटतें. दरिद्र्यांना संपन्न करण्याऐवजीं त्यांची सेवा करण्याचें ध्येय हे पुढें ठेवतात. मला तर अशी भीति वाटते, कीं उद्यां हे दरिद्री जर संपन्न झालें तर हे महात्मे त्यांच्यावर भडकायचे ! दरिद्रनारायण दरिद्री राहिला नाहीं, तर यांचा धंदाच बुडाला ना !

अशाच तऱ्हेची मनुष्यस्वभावाची गंमत इथें सांगितल्याशिवाय मला राहवत नाहीं. एक लघुकथा मला वाचलेली आठवते. एक सुंदर, तरुण मुलगी एका पावाच्या दुकानांत रोज सकाळीं आपल्या धन्याकरितां ताजा पाव विकत घेण्याकरितां येत असे. त्या पावाच्या 'बेकरीं'त काम करणारे पंचवीस–सव्वीस

नोकर चाकर—झाडून सारेजण तिच्या सौंदर्यावर, तिच्या चांगुलपणावर, तिच्या मनमिळाऊ स्वभावावर अगदीं निहायत खूप होते. ती पाव विकत घेऊन गेली म्हणजे ते नेहमीं आपापसांत तिच्या चांगुलपणाच्या एकमेकांना गोष्टी सांगत, तिची स्तुती करीत बसत असत. तिला या प्रकाराची अर्थात् कल्पनाही नव्हती. एके दिवशीं सकाळीं ती आली असतां सुंदर कपडे केलेला देखणा असा एक गांवगुंड त्याचवेळीं तेथें आला होता. ती निघून गेल्यावर तिच्याकडे पहात तो म्हणाला, " काय झकास आहे पोरगी ! "

हे सव्वीसही जण त्या गांवगुंडाच्या अंगावर खेंकसून म्हणाले, " ए, आमच्या (?) पोरीवर वाईट नजर ठेवशील तर खबरदार. तुझ्यासारख्या गांवगुंडावर भाळायला ती अशी तशी नाहीं ! "

" ठाऊक आहे, अशा खूप पोरी पाहिल्या आहेत मी, ! " तो गुंड भुंवया उडवीत म्हणाला, " माझी इच्छा असेल तर दोन दिवसांत माझ्या पायाशीं आणीन तिला मी ! "

हे सव्वीसही जण त्याच्याशीं हमरीतुमरीवर आले. शेवटीं ' दोन दिवसांत तिचा हात धरून फिरतांना तुम्ही मला पहाल,' अशी त्या गुंडानें त्यांच्याशीं पैज मारली.

दुसऱ्या दिवशीं ती मुलगी नेहमीप्रमाणें दुकानांत आली. एखाद्या देवतेकडे पहावें तशा आदरानें हे सव्वीसही जण तिच्याकडे पहात होते. तिला अर्थात् विशेष फरक वाटला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं नाना उपाय करून त्या गुंडानें तिची दोस्ती केली; आणि त्या दिवशीं संध्याकाळीं मोठ्या ऐटींत तिचा हात धरून विजयोन्मादानें शीळ वाजवीत त्या दुकानावरून तो गेला ! या सव्वीसही जणांनीं हें दृश्य पाहिलें. स्वतःच्या डोळ्यांवर त्यांचा विश्वास बसेना. पण खात्री झाल्यावर त्यांचा धीर खचला; धरणी दुभंग होऊन आपणाला पोटांत घेईल तर बरें, असें त्यांना वाटूं लागलें. त्या धक्क्याचा जोर ओसरल्यावर त्यांना हळुहळू त्या पोरीचा भयंकर संताप येऊं लागला.

" बदमाप कुठली ! " ते एकदम ओरडले.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं नेहमींप्रमाणें पाव घ्यावयाला ती दुकानावर आली; त्यासरशीं या सव्वीसही जणांनीं तिच्यावर शिव्याशापांचा वर्षाव केला. ती भांबावून जाऊन पळून जाऊं लागली, तेव्हां ते दुखावलेले लोक तिला दगड मारूं लागले.

उद्यां श्रीमंतांची सत्ता झुगारून देऊन दरिद्रनारायण जर का संपन्न झाला, तर दरिद्रनारायणाच्या सेवेसाठीं हपापलेले उपरनिर्दिष्ट ध्येयवादी महात्मे दरिद्रनारायणाला असाच दगडांनी ठेंचून काढतील, असें मला वाटतें !

दलितवर्गानें सत्ताप्राप्तीसाठीं लढा चालवावा, असें म्हणणाऱ्या लोकांवर या दरिद्रनारायणाच्या सेवकांचा आणखी एक आरोप असतो: " तुम्ही दलितांचे पुढारी म्हणवतां ना रे ? मग तुम्ही पोटभर खातां पितां, सुंदर कपडे घालतां, वेळप्रसंगासाठीं जवळ पैसे बाळगतां, याचा अर्थ काय ? " असा प्रश्न हे छुपे महात्मे अगदीं 'आपण जिंकलो' अशा आवाजांत मोठ्या कुर्रेबाजपणानें विचारतात. याला सरळ सरळ उत्तर असें, कीं कंगालांनींही आमच्यासारखेंच खावें, प्यावें आणि सुखी व्हावें म्हणून आमची खटपट आहे. जगांतले बरेच लोक कंगाल आहेत म्हणून आपणही कंगाल कळा तोंडावर आणावी, याकरितां लढा लढावयाची कांहींच जरूर नाहीं. तें अगदीं सोपें काम आहे ! माझी खात्री आहे, कीं ज्या दिवशीं दरिद्रनारायण आपल्या या आजन्म सेवकांचें खरें स्वरूप ओळखील, त्या दिवशीं आपल्या या मित्रांची गचांडी धरून 'तुमची सेवा आतां पुरे करा ' असें खडसून बजावून त्यांना दूर फेंकून देईल !

चोर आणि चांदणें

जगांत तिरस्कार करण्यासारख्या खूप गोष्टी आहेत; पण एक गोष्ट मला अत्यंत तिरस्करणीय वाटते. आणि ती म्हणजे लहान बालकाचें एखादें कृत्य आपणाला आवडलें नाहीं, तर त्या बालकावर दुष्ट अगर वाईट हेतूचा आरोप करणें. इतक्या संतापानें असे उद्गार काढावयाला मला कारणही तसेंच झालें. माझ्या शेजारीं रहाणाऱ्या गृहस्थाची एक पांच वर्षांची मुलगी आहे. फार गोड आहे पोर ती. शेजारींच रहाणाऱ्या एका मुलीबरोबर ती खेळावयाला गेली असतां त्या मुलीला तिच्या आईनें घेऊन दिलेली एक सुंदर नवीन बाहुली तिच्या दृष्टीला पडली व तिला ती फार आवडली. तिनें ती सरळ उचलली आणि स्वतःच्या घरांत आणून ठेवली. कांहीं वेळानें त्या मुलीच्या आईला हें कळल्यावर त्या सत्वशील बाईचा संताप अनावर झाला आणि "चोर कुठली! भारीच बाई चोरटी झाली आहे कारटी! हां हां म्हणतां आमच्या बबीची बाहुली चोरलीन्!" वगैरे वगैरे हुतात्म्याला शोभण्यासारख्या शब्दांचे फवारे सोडीत तिनें त्या लहानग्या पोरीला निर्दयपणें दोनतीन चापट्या मारल्या.

पांच वर्षांच्या मुलीला ही वस्तु अमक्याची आणि ती वस्तू तमक्याची वगैरे मालकी हक्काचा कायदा पूर्णपणें कळतो, आणि हा कायदा जाणून बुजून मोडून चोरीचा भयंकर गुन्हा त्या चिमुरड्या जिवानें केला, अशी त्या बाईची खरोखरच कल्पना होती, कीं जगांत निर्मळ मनाच्या लहानसहान मुलांपासून तो यच्चावत् मोठ्या माणसांपर्यंत सर्वांची मनें स्वतःच्या मना-सारखींच क्षुद्र स्वार्थी हेतूनें भरून गेली आहेत, असें तिला वाटत होतें न कळे! तिचें तें कृत्य मात्र मला अत्यंत तिरस्करणीय वाटलें, यांत शंका नाहीं.

मला वाटतें, इतक्या चट्दिशीं दुसऱ्या माणसांवर वाईट हेतूंचा आरोप करणाऱ्या माणसांचीं स्वतःचींच मनें आमूलाग्र किडलेलीं असतात. चोराच्या

मनांत चांदणें, किंवा स्वतःवरून जग ओळखणें, या शिळ्या झालेल्या म्हणींची असें कांहीं झालें कीं थोडीथोडी यथार्थता पटूं लागते. बाहेरख्याली नवरा स्वतःच्या बायकोच्या वर्तनाविषयीं फार संशयी असतो, याचें कारण मला वाटतें हेंच असावें. एक गोष्ट अशी सांगतात, कीं एक बाहेरख्याली नवरा आपले ख्याल आटपून घरीं आला म्हणजे स्वतःच्या बायकोवर तिच्या लहान-सहान चुकाबद्दल रागावून " तूं बदमाष आहेस. तूं अमक्याचकडे पहातेस. अमूक ठिकाणींच उभी रहातेस." अशा प्रकारचे वाटेल तसे आरोप करून तिला सतावून सोडीत असे. शेवटीं ती इतकी कंटाळून गेली, कीं नवऱ्याचा सूड घेण्याकरितां एक दिवस तिनें खरोखरच व्यभिचार केला; आणि नवऱ्याची वाट पहात ती उभी राहिली. नवरा घरांत आल्याबरोबर त्यानें तोंड उघडावयाच्या आंत तिनेंच बोलावयाला सुरवात केली. " कांहीं बोलूं नका. मी व्यभिचारिणी आहे ना ? कबूल आहे मला. मी खरोखरच आज व्यभिचार केला ! " हे शब्द ऐकल्याबरोबर तिच्या नवऱ्याचा चेहरा कसा झाला, किंवा पुढें त्यानें काय केलें, तें मला ठावूक नाहीं. पण ही गोष्ट मात्र मला इसापच्या गोष्टीइतकीच बोधप्रद वाटते.

अर्थात् माझें असें म्हणणें नाहीं, कीं आपल्यावर कुणी वाईट आरोप केला, कीं आपण तो आरोप खरा करून दाखविण्याकरितां वाईट वर्तणूक ठेवावी, किंवा प्रत्येक वेळेला एखादा माणूस दुसऱ्यावर दुष्ट आरोप करतो तेव्हां तो स्वतः दुष्ट असतोच. मनुष्यस्वभावाविषयीं असे एकांतिक, अढळ नियम बांधणें मूर्खपणाचें आहे.

याच्या उलट वागणारींही पुष्कळ माणसें आपणाला आढळतात. त्यांचीं अंतःकरणें चांगुलपणानें इतकीं भरून गेलेलीं असतात, कीं जगांत त्यांना कुठें वाईट दिसतच नाहीं. स्वतःला लाथ मारणाऱ्या मंबाजीचे पाय चुरणारा तुकाराम, किंवा आपणासारख्या दरिद्र्याच्या घरांत चोरण्यासारखें विशेष कांहीं मिळालें नसेल म्हणून घरांत चोरी करून पळून गेलेल्या चोरासाठीं हळहळणारा चारुदत्त, हे या प्रकारचे महात्मे होत.

यांचाही स्वभाव मला तितकासा आवडत नाहीं. हे स्वतः कितीही चांगले असले, तरी यांच्या या वर्तनानें दुष्टांना उत्तेजन मिळतें, आणि चोरांना चांगलेंच फावतें. यावर चिडून मला कुणी विचारील, कीं अहो, माणसानें करावें तरी काय ? यावर मी हंसून इतकेंच म्हणेन, कीं जीवनांतल्या या असल्या प्रश्नांची उत्तरें जर माणसांना देतां येऊं लागलीं, तर मग जगण्यांत मौज ती काय रहाणार ?

जगाशीं संबंध

अलिकडे अलिकडे मला जिरवणें, हा गणूकाकांचा व्यवसायच झाला आहे. मी जिरलों आणि माझा चेहरा गोरामोरा झाला म्हणजे गणूकाकांना अपरंपार आनंद होतो! काल असेंच झालें. गणूकाकांबरोबर मी बोलत बसलों होतों. मी अगदीं बोलण्याच्या रंगात आलो होतों, "......मानवजातीच्या हिताकरितां सध्यांची विषम समाजपद्धति आमूलाग्र बदललीच पाहिजे.........." मी एखाद्या पुढाऱ्यासारखा किंवा दारुड्यासारखा बोलत होतों.

"काय रे, ही तुझी मानवजात कुठें असते रे?" काकांनीं शांतपणें धोतराच्या सोग्यानें चष्म्याची भिंगं पुशीत मला विचारलें, "आपण कांहीं पाहिली नाहीं कुठें! ब्राह्मणजात, परभूजात, साळीजात, माळीजात आपणाला माहीत आहे. पण ही कांहीं नवीनच जात दिसते आहे!"

झालें, मी जिरलों. काकांना आनंद झाला.

मला जिरवण्याकरितां वरील शब्द उच्चारतांना मला जिरवणें हा काकांचा उद्देश होताच; पण थट्टेनें बोलतांना का होईना, काकांच्या त्या शब्दांच्यामागें एक विशिष्ट मनोवृत्ती होती, यांत शंका नाहीं. ती मनोवृत्ती म्हणजे, जगाशीं करायचें आहे काय आपणाला? आपण बरे, आपलें घर बरें; साऱ्या जगाच्या आणि अखिल मानवजातीच्या उठाठेवी हव्यात कशाला?

एका दृष्टीनें काकांचें हें म्हणणें अगदींच चूक आहे, असें मला वाटत नाहीं. उठल्यासुटल्या प्रत्येक मनुष्य कोणतीही लहानसहान गोष्ट करतांना त्या गोष्टीचे साऱ्या जगावर आणि अखिल मानवजातीवर काय परिणाम होतील, याचा जर विचार करूं लागला, तर त्याच्या हातून कांहींच होणार नाहीं. व्यापक दृष्टीचा

तो अव्यवहार्य अतिरेक होईल. अहिंसातत्वाचा फाजील अतिरेक करून स्वतःला हास्यास्पद करून घेणारे कांहीं जैन साधु ज्याप्रमाणें श्वासोच्छ्वासाबरोबर नाकांत जीवजतूं शिरून हिंसा होऊं नये म्हणून नाकांवर एक फडकें बांधून फिरतात, किंवा खालीं बसतांना आपल्या अंगाखालीं एखादा जीव चिरडूं नये, म्हणून भुई झाडण्याकरितां एक लहानशी झाडू काखेंत सदैव लटकवितात, त्याप्रमाणेंच प्रत्येक माणसाला वागावें लागेल!

जगाच्या आणि मानवजातीच्या कुणी गप्पा मारूं लागला, कीं पूर्वीं मीही त्याला काकांच्यासारखाच जिरवीत असे. पण असें करतांना एकदां मात्र मी चांगलाच जिरलों. अर्थशास्त्राच्या एका सुप्रसिद्ध प्रोफेसरांबरोबर एकदां मी चहा पीत बसलों होतों. बोलतां बोलतां प्रोफेसरसाहेब अगदीं रंगांत येऊन, मी जसा काकांना साऱ्या जगाच्या गोष्टी सुनावीत होतों, त्याप्रमाणेंच सारी मानवजात अलिकडे किती परस्परावलंबी झाली आहे, प्रत्येक बारीक सारीक प्रश्नाचा विचार करतांना सर्व मानवजातीचे हितसंबंध आपण कसे डोळ्यांपुढें ठेवले पाहिजेत, वगैरे वगैरे विषयांवर माझ्यापुढें व्याख्यान झोडण्याच्या बेतांत आले होते. त्यांना जिरवण्याकरितां हातांतला चहाचा कप पुढें करून मी मिस्किलपणें म्हणालों,

" काय हो, या कपांतला चहा पितांना सबंध मानवजातीचे हितसंबंध कसे काय डोळ्यापुढें आणायचे ? "

माझ्या प्रश्नानें जिरून जाण्याऐवजीं प्रोफेसरसाहेब मला शांतपणें उत्तर देऊं लागले, " चहा पिवून टाकून तो कप उलटा करून पहा. कुठें बनवला आहे तो ? "

मी कप उलटा करून पाहिला. कपावर कोरलेलीं पुढील अक्षरें मी वाचून दाखविलीं, " मेड् इन् झेकोस्लोव्हाकिया. "

" बरं, " ते पुढें बोलूं लागले, " कप झेकोस्लोव्हाकियाचा झाला, चहांतली साखर जावा किंवा मॉरिशस् बेटांतली, मी दार्जिलिंग चहा वापरतों, तेव्हां चहाची पावडर दार्जिलिंगची. तो दुधाचा ' जग ' आहे तो मेड् इन् चायना–चीन मधला. काय—एक कप चहा पितांना जगाच्या किती भागाशीं तुझा संबंध आला ? "

मी थंडच झालों. प्रोफेसरसाहेबांना जिरवायला गेलों, आणि मीच पुरा जिरलों!

त्या दिवसाचें संभाषण मी कधींच विसरणार नाहीं. व्यवहारापुरतां मनुष्यानें कितीही संकुचित दृष्टी ठेवली, तरी जगाचा आणि आपला किती जिव्हाळ्याचा संबंध आहे, ही गोष्ट त्यानें विसरून जातां कामा नये. कळत अगर नकळत आपण जगांशीं संबंध ठेवतो. कळत अगर नकळत आपणाला जग हवें आहे.

काकांनीं मला त्या दिवशीं जिरवलें, ही गोष्ट माझ्या मनांत सारखी डांचत होती. दोनतीन दिवसांनीं काकांना जिरवायचा निश्चय करून मी काकांच्या घरीं गेलों. आगाऊ सूचना न देतां शत्रूवर हल्ला करावयाचें मी ठरविलें होतें. काकांना कल्पनाही नव्हती मी कशाकरितां आलों आहे त्याची. ते बिचारे ती गोष्ट विसरून गेले होते. बोलतां बोलतां काकांना पकडण्याचा मी प्रयत्न करूं लागलों.

" का हो काका, हजार जातीची आणि हजार प्रकारची माणसं या चाळींत आहेत. तुम्ही ही जागा सोडून तिकडे माहीमच्या बाजूला एकांत जागीं एवढ्याच भाड्यांत लहान घरं मिळतात तिकडे रहायला कां जात नाहीं ? "

काका खुर्चींत येऊन मला सांगू लागले, " नको रे बाबा तिकडे. आपणाला माणसांचा गजबजाट हवा आवतींभोंवतीं. आपल्याला नाहीं एकलकोंडेपणा परवडत. "

' अस्सं ! " मी विजयोत्साहानें बोलूं लागलों, " जगाशीं आणि मानव-जातीशीं मला काय करायचं आहे म्हणून मला सांगत होतां नाहीं त्या दिवशीं ! पण या बऱ्यावाईट, तुसड्या, मनमिळाऊ माणसांचा गजबजाट हवाच आहे तुम्हाला आवतीभोंवती ! मी तरी काय सांगत होतों, कीं सारा मानवी समाज—"

मी एकदम आटोपतें घेतलें. काका जिरले होते. पण मी आणखी लांब जीभ सोडली असती, तर काका तसे कमी नव्हते. ते पुन्हां मला जिरवायचे !

चमत्कारिक कल्पना

एक जुनी आठवण झाली, कीं मला अजूनही हसूं येतें. माझ्या लहानपणची गोष्ट आहे. शाळेंत जात असे मी तेव्हां. आमच्या शेजारीं रहाणाऱ्या गृहस्थांनीं आपली बायको नुकतीच कोंकणांतून मुंबईला आणली होती. साधीभोळी होती बिचारी बाई. तिची लहान मुलगी एकदां आजारी होती. एक दिवशीं दुपारी त्या मुलीचें जरा जास्त झालें. ती बाई घाबरून गेली. तिला कांहीं सुचेना.

" जरा हपीसांत जाऊन यांना बोलावून आणशील का रे बाबू ? " तिनें काकुळतीला येऊन मला विचारलें.

" हो, " मी म्हणालो, " कुठच्या हपीसांत जातात ते ? पत्ता काय त्यांच्या हपीसाचा ? "

" पत्ता कसला ? अरे कोटांतल्या हपीसांत, " माझा प्रश्न अगदीं वेडगळपणाचा समजून ती मला उत्तर देऊं लागली, " तुझे मामा नाहीं का जात हपीसांत ? "

" अहो पण काकू, " मी म्हणालों, " मामांचें हपीस मला माहीत आहे; पण शंकररावांचं हापीस मला कुठें माहीत आहे ? "

" म्हणजे ? " ती जरा गोंधळून म्हणाली, " तुझ्या मामांचं हपीस आणि यांचं हपीस वेगळं आहे वाटतं ? सर्व लोक कामाला जातात तें हपीस एकच आहे ना रे ? "

मला हंसता हंसता पुरे वाट झाली. हपीस नांवाची एक भलीमोठी इमारत कोटांत असून तिच्यांत सर्व नवरे कामाला जातात, अशी त्या भोळ्या बाईची कल्पना होती !

काकूंची हर्पीसाची कल्पना ऐकून कुणाला हसूं आल्यास नवल नाहीं. भोळ्या आणि अशिक्षितच होत्या त्या; पण जगांतल्या मोठमोठ्या गोष्टीसंबंधानें देखील किती तरी ' मी ' ' मी ' म्हणणाऱ्या माणसांच्या अशाच कांहींतरी अस्पष्ट पण ठाम कल्पना असतात. आमचे गणुकाका मला नेहमीं म्हणत,

" बाबानों, कसल्या चळवळी करता ? इकडे चळवळी करून होणार काय ? तिकडे विलायतेला जाऊन स्वराज्य आणा. "

काकांच्या या गप्पा मी बरेच दिवस ऐकून घेतल्या. शेवटीं एक दिवशीं मी चिडून म्हणालों, " काका, स्वराज्य म्हणजे काय पंचमजॉर्ज बादशहांच्या घरांत पडलेलें गाठोडं आहे वाटतं ? तें तिकडे जाऊन उचलायचं, आणि काखेंत मारून हिंदुस्थानाकडे धूम ठोकायची ! "

माणसांच्या कांहीं गोष्टींविषयीं अशा अस्पष्ट आणि कांहींतरी कल्पना असतात त्याचें मला नवल वाटत नाहीं. सर्वच माणसें चिकित्सक आणि तत्त्वज्ञानी कुठून असणार ? पण मनुष्यस्वभावाची मला खरी गमंत वाटते ती या असल्या अस्पष्ट कल्पनासाठीं मनुष्य केव्हां केव्हां स्वतःचा जीवही वेचायला सिद्ध होतो त्याची.

गेल्या सत्याग्रहाच्या चळवळींत अनेक हालअपेष्टा सोसून खडतर तुरुंगवास भोगून आलेल्या एका तरुण मुलाला एका वृद्ध गृहस्थांनीं एकदां सहज विचारलें, " काय रे, एवढे कशाला हाल सोसलेस उगीच ? "

आपले खोल गेलेले डोळे त्या वृद्ध गृहस्थाकडे निर्भयपणें रोखून अभिमानानें तो मुलगा म्हणाला, " स्वातंत्र्यासाठीं ! "

मी जवळच उभा होतो. " स्वातंत्र्य म्हणजे काय रे ? " मी किंचित् उपरोधपूर्ण स्वरांत त्याला विचारलें. तो बिचारा गोंधळून गेला. त्याला उत्तर देतां येईना. मला वाईट वाटलें. स्वातंत्र्याची व्याख्या त्याला करतां येत नव्हती असेल; पण एका उदात्त उद्देशानें तो लढला होता, यांत शंका नाहीं. तसला क्षुद्रमनस्क प्रश्न विचारून त्याच्या अस्पष्ट, पण उदात्त हेतूची अवहेलना करणें रास्त नव्हतें. त्याची ती गोंधळलेली मुद्रा पाहून त्याची मी मनापासून क्षमा मागितली.

केव्हां केव्हां या उदारचरित महाभागांच्या अंतःकरणांतली कल्पनासृष्टी आणि बाहेरली सत्यसृष्टी यांत जमीनअस्मानाची तफावत पडते; आणि मग मात्र या धीरोदात्त ध्येयवाद्यांच्या आयुर्नाटकाची अत्यंत हृदयविदारक शोक-

कथा होते. वर उल्लेखिलेल्या तरुण मुलाचीच गोष्ट सांगतो. परदेशी दुकानां-समोर सत्याग्रह करून आणि स्वदेशी मालाचा 'उदो' 'उदो' करून आपली मायभूमी स्वतंत्र होईल या दुर्दम्य आशेनें त्यानें स्वतःच्या जिवाचें रान करून घेतलें होतें. पुढें लवकरच त्याच्या ध्यानांत आलें, कीं त्याच्या आणि त्याच्यासारख्या हजारों भावनाशील तरुणांच्या अतुल स्वार्थत्यागाचा पुरेपुर फायदा स्वदेशी भांडवलवाल्यांनीं घेऊन ते भरपूर गबर झाले होते; पण त्याचा प्रिय देश मात्र होता तिथेंच होता. आपलें सुखस्वप्न अशा तऱ्हेनें डोळ्यांसमोर विरून गेलेले पाहिल्याबरोबर त्या तरुणाच्या दुःखाला पारा-वार उरला नाहीं.

यावर कुणी असें म्हणेल, कीं अशा तऱ्हेच्या कांहींतरी अस्पष्ट पण उदात्त कल्पनांनी बेभान होणें, आणि त्याहींपेक्षां पुढें जाऊन त्या कल्पनांसाठीं जीव पाखडणें, हें मूर्खपणाचेंच नाहीं का ? असेलही कदाचित् तें मूर्खपणाचें. मी नाहीं म्हणत नाहीं. पण असलीं चुकीची अगर बरोबर सुखस्वप्नें पहाण्याची दृष्टीच नसून आयुष्य सुखमय होण्यापेक्षां विरलेलीं का होईनात, पण दिव्य सुखस्वप्नें मनमुराद पहात आयुष्याची होळी झालेली मला परवडेल. तो मूर्खपणा असो कीं शहाणपणा असो, कांहींतरी उदात्त कल्पनासृष्टि डोळ्यां समोर उभारणें आणि मग त्यासाठीं प्राणही अर्पण करण्यास सिद्ध होणें या मनुष्यस्वभावांतल्या चमत्कारिक विशेषाविषयीं मला निरतिशय आदरच वाटतो. माणसाच्या माणूसकीची आणि मानवी जीवनाच्या प्रगतीची किल्ली, मला वाटतें या विशेषांतच आहे.

तत्त्वांचें रोगण !

कांहीं दिवसापूर्वीं एका सुप्रसिद्ध लेखकानें लिहिलेलें एक नाटक पहावयाला माझ्या एका मित्राबरोबर मी गेलो होतों. खलपुरुषाचें एक अभिनव चित्र लेखकानें त्या नाटकांत रंगविलें होतें. ' नेहमीच्या खलपुरुषाप्रमाणें स्वतःचा स्वार्थ साधण्याकरितां तो खलपुरुष लबाडी, लुच्चेगिरी किंवा दुष्टपणा कांहीं करीत नव्हता. स्वार्थ साधण्याची त्याची पद्धत अगदीं अभिनव होती. त्यागप्रियता, दयाशीलता, परहिततत्परता इत्यादि इत्यादि जे कांहीं उदात्त गुण मनुष्यस्वभावांत केव्हां केव्हां दृष्टीला पडतात त्यांना जागृत करून, त्यांना उत्तेजन देऊन त्या वहात्या गंगेंत हात धुवून घ्यावयाचा आणि स्वतःचा स्वार्थ साधावयाचा, हेंच त्या खलपुरुषाचे अपूर्व तंत्र ! '

एका तरुण मुलीशीं त्याचा प्रेमसंबंध होता. पुढें कांहीं दिवसांनीं तिला टाकून त्यानें दुसऱ्याच एका श्रीमन्त तरुणीशीं विवाह करावयाचा बेत केला हें जेव्हां त्या पहिल्या मुलीला कळलें तेव्हां ती संतापानें त्याच्या दुष्टपणाचा त्याला जाब विचारावयाला गेली. त्याच्या मनांची मुळींच चलबिचल झाली नाहीं. उलट त्यानें डोळयांत पाणी आणून तिला सांगितलें, कीं त्याचें तिच्यावर निरतिशय प्रेम होतें, पण त्याचे वृद्ध आईबाप तिच्याशीं लग्न केल्यास प्राणत्यागाची धमकी देऊं लागले. आईबापांची इच्छा त्यानें त्या दुसऱ्या मुलीशीं लग्न करावें अशी होती. आणि म्हणून त्याला स्वतःच्या उत्कट भावनांची होळी करून त्या दुसऱ्या मुलीशीं लग्न करावें लागत आहे. खरें प्रेम त्यागांत आहे.

" माझं तुझ्यावर खरं प्रेम आहे, " तो म्हणाला, " आणि म्हणूनच या दिव्य त्यागाला मी तयार झालों ! "

त्याच्या या उद्गारांनीं त्या उदारहृदयीं मुलीला त्यागाच्या तत्त्वाची महती पटून आपल्यावर त्याचें अलौकिक आणि अढळ प्रेम आहे अशी तिची खात्री झाली. इतकेंच नव्हें, तर त्याच्या दुसऱ्या लग्नाला तिनें मोकळ्या मनानें परवानगी दिली !

पण रंगभूमीवर हें नाटक चालू असतांना प्रेक्षकांत सर्वसाधारण मानवी स्वभावावर प्रकाश पाडणारें दुसरें एक नाटक चालू होतें, त्याची मला खरी गम्मत वाटली. एक म्हातारा गृहस्थ आपल्या पंचवीससव्वीस वर्षे वयाच्या तरुण मुलीबरोबर प्रेक्षकांच्या अगदीं पुढच्या रांगेंत बसला होता. मी आणि माझा मित्र त्या दोघांच्या मागेंच बसलों होतों. म्हातारा नाटकांत अगदीं रंगून गेला होता. त्या खलपुरुषानें ' प्रेम त्यागांत आहे ! ' हें वाक्य आपल्या परिणामकारक आवाजांत उच्चारल्याबरोबर ' बरोबर आहे ! बरोबर आहे ! ' हे शब्द तो म्हातारा स्वतःशीच पण इतक्या मोठ्यांदा उद्गारला, कीं आजू-बाजूचे लोक खदखदां हसू लागले. माझ्या मित्राची तर हंसतां हंसतां मुरकंडी वळली. माझ्या मित्राला इतकें विशेष हंसावयाचें कारण काय म्हणून जेव्हां मी विचारलें, तेव्हां तो म्हणाला,

" मला इतकं हसूं कां आवरेना तें तुला कळणार नाहीं. कारण तुला या म्हाताऱ्याची माझ्याइतकी माहिती नाहीं."

" म्हणजे ! " मी उद्गारलों.

" अरे, ती त्याची मुलगी त्याच्या शेजारी बसली आहे ना ? " माझा मित्र हळू हळू त्या म्हाताऱ्याची हकीगत मला सांगू लागला, " ती ग्रॅज्युएट आहे, चांगली मिळवती आहे. तिचं एकावर प्रेम आहे, नी तिला त्याच्याशीं लग्न करायचं आहे. हा म्हातारा कांहीं पोरगी हातची जाऊं द्यायला कबूल नाहीं. हा त्या लग्नाविरुद्ध आकाशपाताळ एक करतो आहे."

" मग ? " मी म्हणालों.

" मग काय ? प्रेम त्यागांत आहे, लग्नांत नाहीं, हें पटवून देतो आहे पोरीला ' बरोबर आहे, बरोबर आहे ' म्हणून शिरा ताणून ! लोक हसले म्हातारा रंगला म्हणून, पण मला हसू आवरेना ही आंतली भानगड माहिती असल्यामुळें ! "

एकाच वेळीं एक तिकिटांत हीं दोन नाटकें पहातांना मला मात्र कमालीची मौज वाटली. म्हातारा ते शब्द जाणूनबुजून आपल्या मुलीवर छाप पाडण्या-

साठीं उद्गारला, कीं खरोखरच त्याचें ध्येयवादित्व उफाळून येऊन तो रंगांत आला होता, कुणाला ठाऊक; पण रंगभूमीवरल्या त्या खलपुरुषाची तो नक्‌कल नक्कल करीत होता, यांत शंका नाहीं. त्या प्रसंगातली करुणकथा हीच होती, कीं ज्या वाक्याला नेटानें टेकू देण्याकरितां आपण टाळ्या पिटीत आहोंत, तें वाक्य नाटकांतल्या उदात्त भूमिकेच्या तोंडीं नसून खलपुरुषाच्या तोंडून उच्चारले जात आहे, हें त्या बिचाऱ्याच्या लक्षांत आलें नाहीं.

त्या म्हाताऱ्याला किंवा त्या खलपुरुषाला विशेष हसावेसें मला वाटत नाहीं. खलपुरुषच कशाला; आपणांपैकीं प्रत्येकजण कमीअधिक प्रमाणांत असाच वागतो. आपल्या लहानसहान स्वार्थी कृत्यांनां मोठेपणाचा मुलामा देण्याकरितां आपण कितीतरी वेळा उदात्त तत्त्वांचें चकचकीत रोगण वापरीत असतों. माझ्या माहितींतला एक श्रीमंत गृहस्थ आहे. त्याच्या इस्टेटीवर देखरेख करण्याकरितां ऐंशीं रुपये पगारावर काम करणार एक वृद्ध कारभारी आहे. आज कित्येक वर्षें ऐंशी रुपये पगारावर तो म्हातारा आपल्या धन्यासाठीं अगदीं मनापासून मरेंमरेतों काम करीत आहे. मी एकदां सहज त्या गृहस्थाला म्हटलें,

“अहो, दिवाणजीना जरा ऐंशीचा शंभर रुपये पगार करा कीं आतां!”

“करायला कांहीं हरकत नाहीं हो,” तो चट्‌कन उत्तरला, “पण बिचाऱ्याला उगीच इन्कमटॅक्स भरावा लागेल.”

आपल्या इमानी नोकराच्या खिशाला इन्कमटॅक्सची कात्री लागूं नये, म्हणून कोण ही काळजी!

खलपुरुष शोधून काढण्याकरितां आजूबाजूला पहाण्याची किंवा रंगभूमी धुंडाळण्याची कांहींएक जरूर नाहीं, असें मला वाटतें. आपणांपैकीं प्रत्येकजण स्वतःच्या अंतःकरणांत जरा डोळे ताणून जर डोकावून पाहील, तर किती तरी छोटेखानी खलपुरुष तिथें स्वैरपणें विहार करीत असलेले त्याच्या दृष्टीला पडतील!

प्रत्येकाचें वेड

मला माझ्या एका स्नेह्यानें एकदां विचारलें, " जगाकडे तूं पाहूं लागलास कीं अधिकांत अधिक हसूं तुला केव्हां येतं ? "

मी त्याला चटकन् उत्तर दिलें, " आपणांपैकीं प्रत्येकाला कांहींना कांहीं तरी एक वेड आहे; आणि तरी पण स्वतःला हें माहित नसल्यामुळें प्रत्येक दुसऱ्याच्या अशाच कांहींतरी विलक्षण वेडाला हंसत असतो ! हें एका वेड्यानें दुसऱ्या वेड्याला हंसणें—ही उपरोधपूर्ण घटना जेव्हां मी पदोपदीं पहातों, तेव्हां मला अनावर हसूं कोसळतें ! "

" काय, जगांतला प्रत्येक माणूस वेडा आहे ? " माझा मित्र स्तिमित होऊन म्हणाला.

" होय; मला वाटतं प्रत्येकाला कांहींना कांहीं तरी एक वेड आहे. " मी म्हणालों.

मी थट्टा करण्याकरितां तसें बोललों नाहीं. मला खरोखरच तसें वाटतें. कालच, आमच्या गणूकाकांचा कुत्रा जरा आजारी होता म्हणून मुंबईतल्या एका प्रख्यात कुत्र्याच्या डॉक्टरांकडे आम्हां गेलों होतों. कुणाचाही कसलाही रोग उपासानें बरा होतो, अशी आमच्या गणूकाकांची ठाम समजूत असल्यामुळें त्यांनीं आपल्या कुत्र्याला दोन तीन दिवस कडक उपास करावयास लावलें होतें. ही गोष्ट त्यांनीं जेव्हां डॉक्टरांना सांगितली तेव्हां डॉक्टर पोट धरून हसूं लागले. उपासानें कुत्र्याचा रोग बरा होणें शक्य नव्हतें. कुत्र्याला उपचार वगैरे केल्यानंतर डॉक्टर बराच वेळ आमच्याबरोबर गप्पा करीत होते. डॉक्टरांच्या खोलींत जिकडे तिकडे नाना तऱ्हेच्या कुत्र्यांचीं चित्रें लावलेली होतीं. एक गवत भरलेला मोठा थोरला कुत्रा खोलीच्या कोंपऱ्यांत

एखाद्या जिवंत कुत्र्यासारखा डोळे रोखून आणि शेंपटी वर करून उभा होता. निरनिराळ्या कुत्र्यांच्या गुणधर्मांविषयीं डॉक्टर आम्हांला गोष्टी सांगत होते. कुत्र्याची एक जात तर अशी आहे, ते म्हणाले, कीं पंधरा वर्षांनीं जरी धनी भेटला तरी ते त्याला तात्बडतोब ओळखतात. दुसऱ्या एका जातीचा कुत्रा धन्यानें कुठेंही, आगींत जरी उडी टाक म्हणून सांगितलें तरी क्षणभरही कांकूं न करतां बेधडक उडी टाकतो! डॉक्टरांची कुत्र्यांच्या मोठेपणाचीं आवेशयुक्त वर्णनें ऐकून मी हंसत हंसत डॉक्टरनां म्हणालों,

"डॉक्टर, तुमच्या मतें या जगांत माणसापेक्षांही कुत्रा हा महत्वाचा प्राणी आहे, असं वाटतं! "

"संशयच नाहीं मुळीं," डॉक्टर टेबलावर हात मारून म्हणाले, "I prefer dogs to men!"

काकांना आणि मला हसूं आवरेना. परत येतांना रस्त्यांत काका मला सांगूं लागले, "काय वेडा आहे लेकाचा! वेड लागलं आहे त्याला कुत्र्यांचं!"

कुत्र्यांचें वेड लागलें आहे, म्हणून काकांनीं डॉक्टरना हंसायचें; आणि उपासाच्या वेडानें माथें फिरून गेलें आहे, म्हणून डॉक्टरनीं काकांना हंसायचें! एका डॉक्टराला असें वाटतें, कीं बर्फाचा मारा केला, कीं हरएक रोग बरे होतात; तर दुसरा म्हणतो, कीं तोंडांत, नाकांत, कानांत शक्य तेव्हां आणि शक्य तेवढं मीठ घालीत चला, कीं जगांतल्या साऱ्या आधिव्याधी नाहींशा होतील! दुसरा पहिल्यासंबंधीं म्हणतो, कीं त्याचें डोकें भडकलें असून त्यावर बर्फाचे थर घातले पाहिजेत; पहिला दुसऱ्याविषयीं म्हणतो, कीं त्याच्या मेंदूला जखम झाली असून त्यांत कुणी तरी मीठ भरलें असावें!

केव्हां केव्हां असलें हें वेड कोणत्या थराला जाऊं शकतें याचें एक मति गुंग करून टाकणारें उदाहरण मला माहीत आहे. एका लिंगशास्त्रज्ञानें इतिहासप्रसिद्ध फ्रेंच राज्यक्रांतीची कमालीची मार्मिक उपपत्ती लावली आहे. तो म्हणतो, कीं त्यावेळेला फ्रान्सदेशावर राज्य करणारा राजा लुई याचें जननेंद्रिय फारच ऱ्हस्वाकार असल्यामुळें त्याची असंतुष्ट राणी भयंकर बद्फैली झाली होती. आपल्या राष्ट्राच्या प्रत्यक्ष महाराणीचा तो अनिरुद्ध बद्फैलीपणा पाहून फ्रान्सदेशांतल्या जनतेंत प्रचंड क्षोभ उत्पन्न झाला; आणि या क्षुब्ध जनतेनें राजाविरुद्ध बंड पुकारून फ्रान्समध्यें राज्यक्रांती घडवून आणली! फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या निरनिराळ्या मार्मिक उपपत्त्या मी आतां·

पर्यंत खूप वाचल्या आहेत, पण ही उपपत्ती एकमेवाद्वितीय आहे, यांत शंकाच नाहीं !

प्रत्येकाचें हें असलें वेड अतिशयोक्तीमुळें जरी केव्हां केव्हां हास्यास्पद होत असलें, तरी या वैयक्तिक वेडांत सत्याचा लवमात्र का होईना, पण थोडासा अंश असतो याबद्दल मात्र माझी खात्री आहे. मनुष्य हास्यास्पद होतो याचें कारण या लवमात्र सत्याच्या दर्शनानें आपणाला पूर्ण सत्याचा सांठा सांपडला असें वाटून तो हरळून जातो म्हणून. मानवी जीवन अजूनही इतकें अगाध आणि अगम्य आहे, कीं कुणाही एका व्यक्तीच्या इवल्याशा शहाणपणाची-किंवा वैयक्तिक वेडाची म्हणा पाहिजे तर—मोडकी किल्ली लावून जगाचें अफाट कोडें उलगडण्याचा प्रयत्न करणें केव्हांही हास्यास्पदच ठरणार. मला मात्र असें वाटतें, कीं आपणां सर्वांचीं हीं वैयक्तिक वेडें जर एकत्र केलीं, तर पुढेंमागें कधींकाळीं का होईना, पण सत्याचें किंवा मानवजातीच्या सामुदायिक शहाणपणाचें ओझरतें दर्शन तरी आपणाला होईल. म्हणूनच मी म्हणतों, कीं प्रत्येकानें स्वतःच्या मनाशीं एकच खूणगांठ बांधून ठेवावी; कीं मी वेडा आहे, पण आपण सर्वजण शहाणे आहोत !

सद्गुणी माणसें

“दोघी जुळ्या बहिणी, ” गणूकाका मला सांगत होते, “ एक किती चांगली आहे; आणि ही अशी छिनाल निघावी ! ”

गणूकाकांच्या कुठल्यातरी दूरच्या नात्यांतल्या दोन मुलींविषयीं गणूकाका बोलत होते. त्या दोघी जुळया बहिणी होत्या. एक कुठल्यातरी श्रीमन्त कुटुंबात दिलेली होती; दुसरी एका गरीब मास्तराला दिलेली होती. ही दुसरी मुलगी कुणातरी सुस्वरूप श्रीमन्त तरुणाचा हात धरून पळून गेली होती. साहजिकच त्यामुळें तिच्या बहिणीच्या सद्गुणांचा भाव फार वाढला होता ! जो तो तिच्या असलेल्या आणि नसलेल्या विविध सद्गुणांची स्तुति करीत होता. आमचे गणूकाका तर पंच पतिव्रतांत तिला सहावी पतिव्रता म्हणून बसवावयाला जवळ जवळ एका पायावर तयार झाले होते.

“ कधीं कुणाकडे डोळा वर करून पहायाची नाहीं, ” गणूकाका तिच्या सद्गुणांचें रसभरित वर्णन करतां करतां म्हणाले, “ की परक्या पुरुषाबरोबर बोलायची नाहीं ! ”

“ तुमच्या वर्णनावरून मला ती कांहीं सद्गुणांची खाण वाटत नाहीं. ” मी शांतपणें गणूकाकांना म्हणालों.

माझ्या शब्दांनीं त्यांच्या उत्साहावर पाणी पडल्यामुळें गणूकाका क्षणभर चमकले; पण लगेच शांतपणाचा आव आणून ते उपरोधिक स्वरांत म्हणाले, “ हो, विसरलोंच. तूं नवमतवादी; तुमच्या मतें ती पळून गेलेली छिनाल कारटीच सद्गुणांची पुतळी — ! ”

“ ती सद्गुणी होती कीं दुर्गुणी होती, हें ठरविण्याचें धाडस मी करीत नाहीं, ” मी म्हणालों, “ कारण तिच्या एकंदर परिस्थितीची मला कांहींच माहिती नाहीं. पण त्या दुसऱ्या मुलीला मात्र सद्गुणी म्हणावयाला आपण मुळींच कबूल नाहीं. ”

" म्हणजेऽ ? " गणकाका उद्गारले.

" म्हणजे असं, कीं ती जर एखाद्या गरीब मास्तराची बायको असती, आणि एखाद्या सुंदर, धनवान् तरुणाशीं तिचा संबंध आला असता, आणि त्यानंतरही ती आपल्या नवऱ्याशीं इमानानें वागली असती, तर कदाचित् तिला मी सद्गुणी म्हटलं असतं. रात्रंदिवस तबेल्यांत कोंडून ठेवलेला घोडा ब्रम्हचर्य पाळतो म्हणून त्याची स्तुती कसली करायची ? "

मोहाला बळी पडणारांची मी तरफदारी करतों, अशांतला भाग नाहीं. पण मोहाला बळी पडूं नये हें सांगणं जितकें सोपें आहे, तितकेंच मोहाला बळी न पडणें हें कठीण आहे, असें मला वाटतें. मोहाचा ज्यांच्यावर कधीं प्रसंगच आला नाहीं, असे सुदैवी प्राणी मोहाला बळी पडलेल्या दुर्दैवी प्राण्यांना ' दुर्गुणी ' किंवा ' दुबळ्या मनाचे ' म्हणून हंसत असतात. बायकांत तर एकमेकांना अशा तऱ्हेनें नांवें ठेवण्याची प्रवृत्ती अतिशयच प्रबळ आहे, असा माझा अनुभव आहे. एखाद्या पुरुषाच्या प्रेमपाशांत सांपडून एखादी तरुणी त्याच्याबरोबर हिंडूं फिरूं लागली, कीं " इश्श ! अगदींच बाई निर्लज्ज !" म्हणून इतर सोंवळ्या तरुणी तिला हंसूं लागतात. आणि पुरुषांना ' इश्श ' ' इश्श ' करून या अविवाहित पतिव्रता दमल्या, (कीं एका सुप्रसिद्ध नाटककारानें म्हटल्याप्रमाणें जो कुणी वेडावांकडा पुरुष यांच्यासमोर पहिल्याप्रथम येईल त्याच्या खांद्यावर विश्रांतीकरतां या मान टेकतात)

आणि मी म्हणतों ' मोह ' ' मोह ' म्हणजे तरी काय ? कोणत्या गोष्टीचा मोह चांगला आणि कोणत्या गोष्टीचा वाईट, हें कोणाला ठरवितां येईल काय ? स्वतःच्या मालकाच्या द्राक्षांच्या मळ्यांत भरपूर जेवणानंतर शतपावली करीत असतां, एखाद्या ढेरपोट्या मालकाला रसभरानें लवलेला एखादा द्राक्षाचा घड पाहून त्यांतली चार द्राक्षें तोंडांत टाकण्याचा मोह झाला, आणि त्यानें तीं तोडलीं तर त्यांत कांहींच वाईट किंवा चुकल्यासारखें लोकांना वाटणार नाहीं; पण त्याच मळ्यावरून चाललेल्या एखाद्या भुकेलेल्या भिकाऱ्याची त्या द्राक्षाच्या घडाकडे दृष्टी गेली, आणि त्याच्या तोंडाला पाणी सुटून त्यानें त्यांतलीं चार द्राक्षें तोंडांत टाकली तर तो मात्र लोकदृष्ट्या चोरीचा गुन्हा होईल. दोघांनाही द्राक्षें खाण्याचा मोह झाला; पण समाजाच्या दृष्टीनें एक साव आणि दुसरा चोर ! माझ्या एका आवडत्या लेखिकेची सद्गुणी माणसांची व्याख्याच मला फार आवडते. ती म्हणते, " सद्गुणी, सद्गुणी म्हणून जे मिरवतात, त्यांच्यावर पुरेसा मोहाचा कधीं प्रसंगच आलेला नसतो ! "

स्वानुभवाची शाळा

एका बाईचें लहानगें मूल नुकतेंच चालायला लागलें होतें. तें दिवसांतून पन्नास वेळां खालीं पडे, आणि हात,पाय किंवा डोकें ठेंचाळून घेई.ती बाई बिचारी अगदीं कंटाळून गेली होती. एकदां त्या कुटुंबाचे डॉक्टर घरीं आले असतां ती काकुळतीला येऊन त्यांना सांगू लागली, "बघा हो, डाक्टर, त्याच्या डोक्यावर किती ठिकाणीं टेंगळं आलीं आहेत तीं. कांहींतरी सांगा हो डाक्टर!"

"कांहीं सांगायला नको, आणि कांहीं करायला नको," डॉक्टर शांतपणें म्हणाले, "जितका ज्यास्त ठेंचाळेल तितका लवकर चालायला शिकेल. तुम्ही त्याला 'बाबारे आणि सोन्यारे' म्हणून आतां जपत रहाल तर आतां त्याला चालायला वेळ लागेलच; पण चालायलासुद्धां स्वतःचं स्वतः न शिकल्यामुळें पुढेंसुद्धां तो बावळा होईल. हीं निरोगी आणि सशक्त मुलंच आपण होऊन चालायला शिकायची फार धडपड करतात आणि पडून-झडून ठेंचा खातात; समजलं?"

त्या डॉक्टराचें हें तत्त्वज्ञान नुसतें मुलांच्याच बाबतींत नव्हे, तर मानवी जिवनांतल्या अनेक जिव्हाळ्याच्या आणि महत्वाच्या बाबतींतही खरें आहे, असें मला वाटतें. जीवन सखोलतेनें आणि उत्कटत्वानें ज्याला जगायचें आहे त्याला स्वानुभवाच्या शाळेंतच शिकलें पाहिजे. या बाबतींत दुसऱ्याचा अनुभव व्यर्थ आहे. मग तो डोळ्यांनीं पाहिलेला असो, कानांनीं ऐकलेला असो, किंवा पुस्तकांतून वाचलेला असो. या असल्या बाजारी अनुभवानें मनुष्य स्वतःला पुष्कळ वेळां आपण खूप शहाणा झालो आहों, असें समजतो. पण जीवनांतल्या प्रखर प्रश्नांशीं प्रत्यक्ष सामना द्यावयाचा प्रसंग आला, कीं त्यानें स्वसंरक्षणाकरितां स्वतःभोंवती उभी केलेली परानुभवाची दगडी भिंत पत्त्याचा बंगला ठरून जीवनाच्या एका फुंकरीनें पार कुठच्या कुठें उडून जाते.

मुंबईंत प्रत्यक्ष घडलेलें एक मजेदार उदाहरण मला आठवतें. एका श्रीमन्त कुटुंबांतला एक होतकरू तरुण उच्च शिक्षणाकरितां विलायतेला जाऊन तेथें बरीच वर्षें राहिला होता. एका इंग्लिश मुलीशीं त्याची ओळख होऊन तिच्याशीं इंग्लंडमध्येंच विवाहबद्ध होण्याचा त्यानें विचार केला. कांहीं दिवस ही बातमी हिंदुस्थानांतल्या त्याच्या कुटुंबीय मंडळींना कळली नव्हती; पण ती जेव्हां कळली, तेव्हां त्या कुटुंबांत एकच हाहाःकार उडाला. त्याची आई अगदीं घायाळ होऊन अंथरुणाला खिळली. त्या मुलाचा एक मध्यमवयस्क मामा त्या कुटुंबांत मोठा शहाणा आणि विचारी पुरुष समजला जात असे. त्याची तरुणपणींच बायको वारली होती. पण पुनः विवाह न करतां तो तसाच विधुर राहिला होता. बहिणीची ती अवस्था पाहून तो तिची समजूत घालूं लागला, "तूं कांहीं भिवूं नकोस. मी स्वतः विलायतेला जातो आणि त्याला सगळं समजावून सांगून त्याचं मन वळवतों. या गोऱ्या पोरी कशा असतात, त्याला माहिती नाहीं. माझे कितीतरी मित्र विलायतेला जाऊन आले आहेत. त्यांनीं अगदीं स्वानुभवावरून विलायतेंतल्या पोरींच्या सगळ्या लीला मला वर्णन करून सांगितल्या आहेत. आपला बाबू अगदीं भोळा आहे; मी जाऊन त्याला सगळी परिस्थिती बरोबर ध्यानांत आणून दिली, कीं, तो आपोआप त्या पोरीला सोडून देईल. तूं कांहीं घाबरूं नको."

मामांच्या या बोलण्यानें त्या कुटुंबांतल्या सर्व मंडळींना बरें वाटलें. थोड्याच दिवसांनीं सर्वांचा निरोप आणि शुभेच्छा घेऊन भाच्याला आणण्याकरितां मामा विलायतेला निघून गेले. सहा महिने भाच्याची समजूत घालण्याकरितां मामा विलायतेंत राहिले. सहा महिन्यांनीं दोघेही स्वदेशीं परत आले. दोघांनींही एक एक मडम बरोबर आणली होती! ही कपोलकल्पित कथा नव्हे; ही नव्वद टक्के सत्यकथा आहे. भाच्याच्या गोऱ्या वल्लभेच्या थोरल्या बहिणीशीं मामांची दाट मैत्री झाली. बाजारी शहाणपणाच्या वाळूचे किल्ले ढासळून पडले. मामानें आणि भाच्यानें-दोघांनीही विलायतेंत आपली लग्नें रजिष्टर केली; आणि दोघेही आपल्या बायकांना घेऊन परत आले. मामा आपल्या बहिणीला शहाणपणाच्या गोष्टी सांगत होते, तेव्हां जीवन पोट धरून खदखदा हंसत असावें. पण जीवनाचें हास्य मानवाला ऐकूं येत नाहीं त्याला इलाज काय?

प्रश्नांची उत्तरें

एक रशियन कादंबरीकार आपल्या एका पात्राचें वर्णन करतांना म्हणतो. ‘ कांहीं माणसांना तुम्ही लाख रुपये दिलेत तरी ते त्यांना नको असतात; त्यांना आपल्या प्रश्नांची उत्तरें पाहिजे असतात. अशा मूठभर वेड्या पीरांपैकीं तो एक होता. ” कित्येक दिवस आणि कित्येक महिने या वाक्याचा मी विचार करीत होतों, पण मला त्याचा कांहीं बोध होत नव्हता. आणि नंतर एक लहानसाच प्रसंग घडला; पण त्यामुळें या साध्या शब्दांचा अर्थ एका क्षणांत सूर्यप्रकाशासारखा माझ्या डोळ्यांसमोर स्पष्ट झाला. माझ्या शेजारींच रहाणारा माझा एक मित्र एके दिवशीं सकाळीं हातांत एक वर्तमानपत्र घेऊन माझ्या खोलींत आला, आणि चमत्कारिक चेहेरा करून म्हणाला, “ काय जगांत एक एक वेडेपीर आहेत पहा ! एका जपानी शास्त्रज्ञाच्या मोठ्या चमत्कारिक मृत्यूची बातमी आजच्या वर्तमानपत्रांत आली आहे. तो म्हणे मनुष्याची हृदयक्रिया बंद पडली तर एखादें औषध टोंचून ती पुन: चालू करतां यावी म्हणून कित्येक वर्षे आपल्या प्रयोगशाळेंत प्रयोग करीत होता. बंद पडलेली हृदयक्रिया पुन: कां चालू करतां येऊं नये, या प्रश्नाचें उत्तर त्याला पाहिजे होतें. शेवटीं प्रयोग यशस्वी होऊन एका रसायनाचा शोध त्याला लागला. मनुष्याखेरीज इतर प्राण्यांवर त्यानें हा प्रयोग करून पाहिला आणि तो यशस्वीही झाला. पण मनुष्यावर त्याला तो प्रयोग कुणी करूं देईना. तेव्हां त्यानें स्वत: दुसरें एक रसायन स्वत:च्याच हृदयांत टोंचून घेऊन आपली हृदयक्रिया बंद पाडली आणि आपल्या विद्यार्थ्याला तें नवीन रसायन आपल्या हृदयांत टोंचून हृदयक्रिया पुन: चालू करण्याचा प्रयोग करावयास सांगितलें. तें टोंचतांना त्या विद्यार्थ्याच्या हातून कांहीं चूक झाली. आणि ह्या शोधासाठीं वेड्या झालेल्या शास्त्रज्ञाची हृदयक्रिया बंद पडली ती कायमचीच बंद पडली ! ”

ही हकीगत ऐकून आज कित्येक दिवस माझ्या डोक्यांत कोडें होऊन बसलेल्या त्या कादंबरीकाराच्या शब्दांवर लख्ख प्रकाश पडला. ‘ कांहीं माणसांना तुम्ही लाख रुपये दिले तरी ते त्यांना नको असतात; त्यांना आपल्या प्रश्नांचीं उत्तरें पाहिजे असतात. ’ अगदीं खरें आहे. त्या जपानी शास्त्रज्ञाला वेडा म्हणून हंसणारा माझा तो शेजारी लाख रुपयांवर खूष होणाऱ्या असंख्य सामान्य माणसांपैकीं एक होता; तो जपानी शास्त्रज्ञ आपल्या प्रश्नाच्या उत्तरासाठीं लाख रुपयांवरच काय, पण स्वतःच्या प्राणांवरही निःशंकपणें पाणी सोडणाऱ्या जगांतल्या हातावर मोजण्याइतक्या थोड्या माणसांपैकीं एक माणूस होता. जगांतले सारेच थोर तत्त्वज्ञ आणि शास्त्रज्ञ प्रश्नाच्या उत्तरासाठीं जीव पाखडणारे वेडेपीर असतात.

प्रश्नाच्या उत्तराकरितां किंवा मौलिक शोधाकरितां एखादा शास्त्रज्ञ जीवाचें रान करतो, त्याचें इतकें आश्चर्य वाटत नाहीं. बंद पडलेली हृदयक्रिया पुनः चालू करतां आली, तर मानवजातीवर अपरिमित उपकार होतील. पण सामान्य माणसांना अत्यंत आश्चर्य वाटतें तें तत्त्वज्ञांचें. तत्त्वज्ञांचे प्रश्न काय, तर मनुष्य जन्मालाच कां आला? सर्वसाधारण मनुष्य म्हणेल, “करायचें आहे काय या प्रश्नाचें उत्तर शोधून? जन्माला आलो खरे आणि एक दिवशीं मरणार हेंही खरं. मग हवी कशाला उगाच आटापिटा जन्माला कां आलो आणि मरणार कां त्याची?” वरवर विचार करतां ही विचारसरणि अत्यंत संयुक्तिक वाटते. पण मनुष्यस्वभावाचा किंचित् सूक्ष्म अभ्यास केल्यास अगदीं उलटा अनुभव येतो. प्रत्येक मनुष्याला या आणि असल्या प्रश्नांचीं उत्तरें पाहिजे असतात. एखाद्या थोर तत्त्वज्ञाइतकी असामान्य बुद्धिमत्ता आणि बुद्धीच्या समाधानासाठीं अलौकिक स्वार्थत्याग करावयाची तयारी नसल्यामुळें सामान्य मनुष्य या प्रश्नाचीं उत्तरें शोधण्याकरितां धडपड करतांना दिसत नाहीं. आणि कोल्ह्याला ज्याप्रमाणें द्राक्षें आंबट वाटलीं त्याप्रमाणें तत्वज्ञांच्या या असामान्य धडपडीला शुद्ध वेडेपणा असें मोठ्या आढ्यतेनें म्हणून तो हंसतो. एकच उदाहरण मी देतों. स्वतःला सुशिक्षित आणि आधुनिक म्हणवणारे आपण सर्वजण ज्योतिषांना आणि भविष्याला हंसतो आणि त्याची टर उडवतो; पण आपणापैकीं प्रत्येकजण आपल्या राशीचें भविष्य चोरून पहात असतो. आपण दुसऱ्याला फसवतों—इतकेंच नव्हे, तर आपण स्वतःलासुद्धां फसवीत असतों. आपण आपल्याच मनाला सांगतों, कीं या भविष्यांत कांहीं विशेष तथ्य नाहीं, पण थोडा वेळ आपली करमणूक म्हणून पाह्यचें. खरोखर, मनांतल्या मनांत आपलें भविष्य जाणण्याची प्रत्येक माणसाला अत्यंत तीव्र

जिज्ञासा असते. कां ? एक दिवस जन्माला आलों आणि एक दिवस नक्की मरणार हें जर आपणाला माहीत आहे, तर भविष्य जाणण्याची ही अनिवार उत्कंठा कां ? खरी गम्मत अशी आहे, कीं एखादी गोष्ट अपरिहार्य आहे, हें माहीत असूनही ती कां अपरिहार्य आहे हें जर आपणाला कळलें तर एक प्रकारचें उच्चतम समाधान मिळतें. एखादा दांडगट दुसरा आपणाला अचानक मारूं लागला, तर आपण पहिला प्रश्न असा विचारतों कीं, अरे बाबा, कां मारतोस ? तो मारणार ही आपणाला खात्री असते, आपण त्याला निवारूं शकत नाहीं हेंही आपणास समजतें; तरी पण तो आपणाला कां मारतो, याचे कारण समजण्याची आपणाला अनिवार इच्छा होते. अपरिहार्यतेच्या कारणाचें ज्ञान होणें, हेंच दुःखांतही एक प्रकारचे अपूर्व सुख वाटतें. म्हणूनच एक तत्त्वज्ञानी म्हणतो, कीं अपरिहार्यतेची जाणीव हीच मानवी मनाची खरी स्वातंत्र्यप्राप्ती.

आपण एकदां जन्माला आलों, आणि एकदां मरणार हें खरें; पण त्यांतल्या त्यांत कां जन्माला आलों आणि कां मरणार हें कळलें, तर आपण एक प्रकारच्या उच्चतम समाधानानें मरणार नाहीं का ?

तत्त्वज्ञ जीव पाखडीत असतात ते याच समाधानासाठीं.

हॅम्लेटची चूक........

वाढत्या वयाबरोबर मनुष्य विचारी होत जातो, असें म्हणतात. पण माझा अनुभव याच्या अगदीं उलट आहे. माझ्या वयाचें एक एक वर्ष जसजसें उलटत जातें, तसतसा मी अधिकच अविचारी होत चाललों आहे. आणि कुणाही विचारी मनुष्यानें जरा शांतपणें जर विचार केला, तर त्याला ताबडतोब दिसून येईल, कीं अविचार हेंच इहलोकांतील क्षणभंगुर जीवन जगण्याचें एकमेव आणि अमोघ साधन आहे. " सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदं । " म्हणून मोठ्या आढ्यतेनें उद्गार काढणाऱ्या कवि भारवीला जगाचा काडीइतकाही अनुभव नसावा, असें मला वाटतें. बहुतेक तो घरचा चांगला खाऊन पिवून सुखी असावा; आणि विचार करकरून काव्य लिहिण्या-पलीकडे दुसरी कांहींच क्रिया किंवा कार्य तो करीत नसावा. जरा जगांत बाहेर पडून जर त्यानें विचार केला असता, तर त्याच्या लगेच ध्यानांत आलें असतें, कीं प्रत्येक बारीक सारीक गोष्ट करतांना काय होईल आणि काय नाहीं, याचा जर मनुष्य सारखा विचार करूं लागला तर या जगांत जगण्या-करितां जीं कांहीं सरासरी पन्नाससाठ वर्षें माणसाच्या वांट्याला येतात तेवढ्या टीचभर अवधींत विविधतेनें नटलेल्या या सुंदर आणि अफाट जगताचें अंशमात्रसुद्धां स्वारस्य चाखायला त्याला वेळ उरणार नाहीं. माझी खात्री आहे, कीं एवढा विवेक जर महाकवी भारवीनें केला असता, तर ' अविवेकः परमापदां पदं ' या शब्दांऐवजीं " अविवेकः सुखसंपदः पदं " असेच अधिक शहाणपणाचे उद्गार त्यानें काढले असते.

' विचार केल्याशिवाय बोलूं नका !' ' विचार केल्याशिवाय चालूं नका !' विचार केल्याशिवाय पुढें पाऊल टाकूं नका ! ' या तत्वाचा फाजील बाऊ करून शहाण्या लोकांनीं माणसाचें जीवन कमालीचें दुःखमय करून टाकलें आहे, असें मला वाटतें. या असल्या शहाण्यांच्या नादीं लागून बिचाऱ्या

हॅम्लेटनें तडकाफडकीं आपल्या चुलत्याचा मुडदा पाडून राज्यावर बसण्या-ऐवजीं विचार करकरून शेवटीं स्वतःवर भर तारुण्यांत मरण ओढवून घेतलें !

या विचारवीरांचें म्हणणें असें, कीं विचार केल्याशिवाय कांहीं केलें तर एखादे वेळीं भलताच वाईट प्रसंग माणसावर गुदरतो. या विचाऱ्यांना मी असें विचारतों, कीं मरे वेड लागेपर्यंत विचार करून कांहीं केल्या-नंतरही भलतेच वाईट प्रसंग गुदरावयाचे थोडेच रहातात ? यदृच्छया घड-णाऱ्या गोष्टी, विचार करून केलेल्या कार्यांत आणि विचार केल्याशिवाय केलेल्याही कार्यांत जर सारखाच धुडगूस घालणार आणि गरीब बिचाऱ्या मानवाचे बरेवाईट बेत वाटेल तेव्हां आणि वाटेल तसे ढांसळून पाडणार, तर मग विचार करून आपलें माथें शिणवा कशाला ? विचार न करतां कांहीं केल्यावर जर वाईट प्रसंग गुदरला, तर निदान एवढें तरी समाधान मिळेल, कीं बोलूनचालून अविचारानें केलेली गोष्ट, चुकली तर चुकली. मरे विचार करून एखादी गोष्ट करावयाची, आणि एवढें करू-नही ती फिसकटली, कीं कपाळावर हात मारून आकाशाकडे पहात बसायचें ! जगांतल्या कसल्यातरी अदृश्य आणि अचाट शक्तीच्या करामतीपुढें आपण एक असहाय्य, बावळट, जीवजंतू आहोंत, असें स्वतःला वाटावयाला लाव-णारा लाजिरवाणा प्रसंग स्वतःवर आणाच कशाला ? त्यापेक्षां अविचारामुळें आपल्याच कर्मांचीं फळें आपण भोगतों आहोंत, असें स्वतःला वाटावयाला लावणें कितीतरी श्रेयस्कर !

अमुक पाप आहे कीं पुण्य आहे, याचासुद्धां फारसा विचार करण्यांत अर्थ नाहीं, असें माझें प्रांजल मत आहे. आपण मोठ्या शहाणपणानें एखादी गोष्ट पाप आहे म्हणून करायची नाहीं आणि ती केल्याशिवाय मरून जायचें; आणि जग हें असें विचित्र आहे, कीं आजचीं पापें उद्यां पुण्यें ठरणार आणि मग आपण मेल्यानंतर आपल्या वेळीं पाप म्हणून ठरलेल्या गोष्टी आपल्या मागचे शहाणे आणि विचारी लोक पुण्य म्हणून खुशाल करतांना पाहून आपला आत्मा—असलाच तर—आपण तें केलें असतें तर बरें झालें असतें, असें वाटून विनाकारण हळहळणार ! सांगितलें आहे कुणी इतकें ? जे कांहीं चार दिवस या जगांत काढायचे आहेत तेवढ्या परिमित अवधींत ज्या कांहीं बऱ्यावाईट गोष्टी करतां येण्यासारख्या असतील त्या एकदां करून घ्याव्या, अशा मताचा मी आहे. नाहींतर तरुणपणीं एखादा कठीण पदार्थ, तो खाणें पाप आहे असें लोक म्हणतात म्हणून आपण खायचा नाहीं; आणि म्हातारपणीं आपल्या तोंडाचे बोळकें झालें म्हणजे हेच लोक तो पदार्थ खाणें पवित्र कर्तव्य

आहे, असें म्हणून मिटक्या मारीत खातांना पाहून आपण लाळ घोटीत बसायचें ! छे, छे, उगाच पश्चातापाची पाळी नको जे कांहीं करायचें असेल तें अविचारानें एकदां करून घ्यावें. म्हातारपणीं, नाहींतर मेल्यावर मग विचार करायला खूप वेळ असतो.

यावर मला कुणी विचारील, का हो, एखादा खोल खड्डा पुढ्यांत दिसत असतांसुद्धां विचार न करतां पुढें पाऊल टाकून पडून मरा, असें तुमचें म्हणणें आहे कीं काय ? याला माझें उत्तर हेंच, कीं अविचारानें वागा, असें मी माथें फिरलेल्या माणसांना सांगत नाहीं. त्यांना तें सांगण्याची जरूरच नाहीं. डोकें शाबूत असलेल्या माणसांना मी हा उपदेश करतों आहे. आणि मेंदू शाबूत असलेली माणसें खाड्यांत उडी मारून मरूं नये इतका मामुली विचार नकळत. आपोआपच करतात. एवढी साधी गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत आणण्याकरितां 'विचार करा' 'विचार करा' असा वेळीअवेळीं त्यांच्या कानांत शंख करण्याची कांहीं एक आवश्यकता नाहीं. डोळ्याकडे एखादा खडा, नाहींतर धुळीचा कण येत असल्यास तात्डतोब पापण्या मिटा, हें कुणी कुणाला सांगणें म्हणजे मूर्खपणा आहे. धुळीचा कण. नाहींतर खड्डा जवळ आल्याबरोबर पापण्या आपोआपच मिटल्या जातात.पण डोळे मिटून राहूं नका. डोळे सदैव उघडे ठेवा, हें सांगणें मात्र उचित शहाणपणाचें आहे धडधाकट माणूस विचार हा नेहेमी करतोच; अविचार कर. हें मात्र त्याला कुणीतरी सांगितलें पाहिजे.

बोलणें आणि चालणें

प्रख्यात लेखक आणि तत्त्वज्ञ काऊंट टॉल्स्टॉय् उतार वयांत विरक्त होऊन आपल्या लेखांतून आणि व्यासपीठावरून जेव्हां कडकडीत ब्रम्हचर्याचा उपदेश करूं लागला, तेव्हां त्याच्या एका टीकाकारानें त्याला एक उपरोधपूर्ण, जळजळीत टोमणा मारला. तो म्हणाला, " काऊंट टॉल्स्टॉय कडकडीत ब्रम्हचर्याचा उपदेश करीत बाहेर फिरताहेत, आणि काऊंटेस् टॉल्स्टॉय चौदा मुलांच्या खस्ता काढीत घरीं बसल्या आहेत ! "

गोष्ट खरी होती. टॉल्स्टॉयला चौदा मुलें होती. टीकाकाराचा उपरोध जालीम होता, यांत शंका नाहीं. पण मला या असल्या टोमण्यांची काडीइतकीही किंमत वाटत नाहीं. माझें म्हणणें असें, कीं टॉल्स्टॉयला चौदा मुलें होती म्हणूनच कडकडीत ब्रम्हचर्याचा उपदेश करण्याचा सर्वांत अधिक अधिकार त्याला आहे. खड्ड्यांत पडूं नको, म्हणून दुसऱ्याला सांगण्याचा अधिकार खड्ड्यांत पडून जखमी झालेल्या माणसालाच ज्यास्त आहे.

मात्र सर्वसाधारण माणसांना असले सवंग टोमणे मारण्याची अतिशय आवड असते. मनुष्यमात्राच्या या स्वभावविशेषाची मला अत्यंत चीड आहे. मी स्वतः या सर्वसाधारण नियमाला अपवाद आहे, अशांतला मुळींच भाग नाहीं माझ्या स्वतःच्या तोंडून असे शब्द निघून गेल्यानंतर कांहीं वेळानें माझी मलाच लाज वाटूं लागते. आणि तरीहि असले सवंग टोमणे मारूं नका, असें दुसऱ्यांना सांगण्याचा मला अधिकार नाहीं, असें मला वाटत नाहीं.

एखादी वाईट गोष्ट कर, असें कुणी दुसऱ्या माणसाला सांगितलें, आणि त्या माणसानें उपरोधिक उत्तर देऊन त्याचा पाणउतारा केला, तर तें एक वेळ क्षम्य होईल; पण चांगली गोष्ट करा असें सांगणाऱ्याला उण्या उत्तरानें घायाळ करावयाचें, म्हणजे तें केवळ आसुरी आनंद उपभोगण्याकरितांच असें मला वाटतें.

स्वत:च्या हातून अनेक चुका होत असतांना देखील तशा चुका करूं नका म्हणून जीव तोडून दुसऱ्यांना उपदेश करणाऱ्या माणसाचा मला तरी एकच उदात्त हेतू दिसतो. आपणांत पूर्णत्व नाहीं, पण निदान दुसऱ्यांत तरी तें असावें, असेंच प्रत्येकाला वाटतें. तरुणपणीं स्वैराचार केलेला मनुष्य म्हातार-पणीं ब्रम्हचर्य पाळा म्हणून सर्वांना सांगत सुटतो, किंवा एखादा गांवाचा आळशी वेळेवर कामें करण्याची महती दुसऱ्यांसमोर गातो, याचें इंगित हेंच.

लोकांना मात्र ही उपरोधपूर्ण घटना पाहून राहवत नाहीं. बोलेल तसा जो चालेल, त्याच्याच पावलांनां ते वंदन करणार ! त्या बिचाऱ्यांना कुणीसें म्हट-लेलें एवढें कळत नाहीं, कीं बोलतो त्याप्रमाणें चालणारा जगांत फक्त एकच मनुष्य असतो; आणि तो म्हणजे दारुड्या. तो जसा अडखळत बोलतो तसाच अडखळत चालतो ! बाकी सर्व माणसांच्या बोलण्यांत आणि चालण्यांत जमीन आणि अस्मानाइतकें अंतर असतें. अमुक करूं नका, तमुक करा, असें जेव्हां मनुष्य बोलत असतो तेव्हां तो ध्येयसृष्टीच्या अस्मानांत विहरत असतो; पण चालतांना मात्र त्याला सत्यसृष्टीच्या खडबडीत जमिनीवरून चालावें लागतें. जमिनीवरून चालतांना तो स्वतः अडखळला धडपडला, म्हणून फुकटच्या शब्दानें त्यानें वर पसरलेलें अफाट अस्मान दुसऱ्यांना दाखवूं नये, असें थोडेंच आहे ?

मी असाच कांहींतरी कुणाला उपदेश करूं लागलों, कीं बहुधा छेटाळ-णीच्या स्वरांत मला ठराविक अहेर मिळतो;

" माहीत आहे ! लोका सांगे ब्रम्हज्ञान, आणि आपण आपले कोरडे पाषाण ! "

यावर माझें उत्तर तितकेंच ठराविक आहे.

" मी कोरडा पाषाण आहे, हें मला एकदम कबूल. पण कोरड्या पाषाणा-कडून कां होईना, तुम्हाला जर घरबसल्या ब्रम्हज्ञानाची प्राप्ति होत असेल तर त्यांत तुमचें नुकसान काय आहे ? "

मुखवटे

केव्हां केव्हां असे कांहीं चमत्कारिक प्रसंग घडतात, कीं आपल्या डोक्यांतल्या विचारचक्राचें परिभ्रमण अत्यंत वेगानें सुरू होतें. गोष्टी जुन्याच असतात; पण त्या असें कांहीं अपूर्व नवलाईचें रूप धारण करून आपल्या डोळ्यासमोर उभ्या रहातात, कीं आपण अगदीं आश्चर्यचकित होऊन जातों. असाच एक प्रसंग कांहीं दिवसापूर्वीं घडला. मी एका गांवीं गेलों होतों. एक मोठा खळबळ उडवून टाकणारा खटला त्या गांवांत चालला होता. त्या गांवातल्या अत्यंत लोकप्रिय, अत्यंत सुस्वभावी आणि आदर्श सद्गृहस्थ म्हणून समजल्या जाणाऱ्या एका डॉक्टरला एका अल्पवयी मुलीवर बलात्कार करण्याच्या आरोपावरून पकडण्यांत आलें होतें. सारा गांव दु:खमिश्रित आश्चर्यांत बुडून गेला होता. फार कशाला, मीही त्या डॉक्टरला त्यापूर्वीं पाहिलें होतें; आणि त्या खटल्यांतला पुरावा जर प्रत्यक्ष ऐकला नसता तर त्या डॉक्टरविषयीं तसली बातमी सांगणाऱ्या माणसाला मी धक्के मारून घराबाहेर घालविलें असतें. ती गोष्ट घडली होती, यांत मात्र तिळभरही शंका नव्हती.

असें कांहीं झालें, म्हणजे एक हत्ती आणि चार आंधळ्यांची जी गोष्ट सांगतात, ती आपल्यासारख्या डोळस माणसांच्या बाबतींतही शंभर टक्के लागू आहे, असें मला वाटूं लागतें. चार आंधळ्यांना एका हत्तीजवळ कुणीसें सोडलें आणि हत्ती हा प्राणी कसा आहे, म्हणून त्यांना विचारलें. सोंडेवरून हात फिरवणारा आंधळा सांगूं लागला, कीं हत्ती म्हणजे एक लांबलचक मांसाची पिशवी आहे; कानावरून हात फिरवणारा आंधळा म्हणाला, कीं हत्ती सुपासारखा आहे; आणि शेपटी चांचपणारा आंधळा हत्ती, एखाद्या जाड दोरखंडासारखा आहे, असें म्हणूं लागला !

अमुक मनुष्य रागीट आहे, तमुक मनुष्य शांत आहे; तमका सरळ मनाचा आहे आणि फलाणा लुच्चा आहे, हा सज्जन आहे आणि तो दुर्जन आहे,

अशीं ठाम मतें आपण जेव्हां निरनिराळ्या माणसांविषयीं बनवीत असतों, तेव्हां आपली स्थिती सुद्धां बऱ्याचशा प्रमाणांत त्या गोष्टींतल्या आंधळ्यासारखी असते, असें मला वाटतें. मानवी मन त्या गोष्टींतल्या हत्तीसारखें आहे; आणि आपली सामान्य माणसांची गोष्ट सोडूनच द्या, पण मानवी मनाचा थांग लावूं पहाणारे मोठेमोठे तत्त्ववेत्तेसुद्धां हे त्या गोष्टींतले आंधळे होते. अथांग मानवी मनाची एखादी बाजू आपण आपल्या मर्यादित निरीक्षणशक्तीनें पाहतों, आणि एखाद्या मनुष्याचा स्वभाव कसा आहे, तें आपणाला पूर्णपणें कळलें, या पोरकट कल्पनेनें आपण हुरळून जातों.

तो डॉक्टर सुस्वभावी होता, प्रामाणिक होता, मोठा भला माणूस होता, हें आपण पहातों; आणि त्या माणसाविषयीं सर्व कांहीं कळलें असें आपणाला वाटतें. पण तो डॉक्टर सुस्वभावी होता, प्रामाणिक होता त्याबरोबरच तो एक दोन पायांचें जनावर होता हें मात्र आपल्या ध्यानांत आलेलें नसतें. खरोखरच माणूस म्हणजे विवेकशक्तीचा अंगरखा चढविलेलें जनावरच नाहींतर काय ? हा अंगरखा जरा कुठें फाटला किंवा तुटला, कीं नुसतें जनावर दिसूं लागतें. भिन्न भिन्न स्वभावांचे चित्रविचित्र मुखवटे घालून निरनिराळी माणसें फिरतात, पण त्या मुखवट्याच्या आंत दडलेल्या खऱ्या मनुष्यस्वभावाचा थांग कधीं कुणाला लागला. आहे ?

मानवी मनाविषयीं एका कवीनें काढलेले उद्बोधक उद्गारच अशा वेळीं पुरे पूर पटतात. तो म्हणतो, कीं अदृश्य वायूवर सत्ता गाजवून आपले संदेश इकडून तिकडे नेण्याआणण्याकरितां मानवी मन त्याला हरघडी राबवतें आहे, आणि चंचल चपलेला त्यानें गोगलगाय करून मानवांचीं घरें प्रकाशित करण्याकरितां दीन दासी बनविलें आहे. पण आपल्या लीलांनीं मानवाला आश्चर्यचकित करून टाकणारें हें स्वतःचें मन मानव कधीं जिंकील काय ?

जीवनशक्ति

त्या दिवशीं माझ्या खोलींत शिरल्याबरोबर गणूकाकांनीं मला जो प्रश्न विचारला, तो ऐकल्याबरोबर मला हंसूंच कोसळलें. 'केळीं खातोस काय ?' किंवा 'बिस्किटें पाहिजेत काय ?' असले घरगुती आणि क्षुल्लक प्रश्न आपण जितक्या सहजपणानें विचारतों, तितक्याच सहजपणानें गणूकाकांनीं आपला रुमाल काढून ठेवीत माझ्या इझिचेअरवर बसतां बसतां मला विचारलें, " तुझा ईश्वरावर विश्वास आहे काय ? "

हा प्रश्न ऐकून मी त्यांच्या तोंडाकडे पहातच राहिलों. त्यांचा चेहेरा पहातांच माझ्या ध्यानांत आलें, कीं बहुतेक नाना तऱ्हेचे युक्तिवाद करून ईश्वराचें अस्तित्व पटवूं पहाणाऱ्या कुणातरी शास्त्रीपंडिताचें एखादें चोपडें गणूकाकांनीं नुक्तेंच वाचलें असावें. असें कांहीं वाचलें, कीं गुणूकाकांना तें लगेंच पटतें; आणि मग माझ्यावर त्या मुद्यांचा मारा करून केव्हां एकदां मला चीत करीन असें त्यांना होतें. अशा वेळीं अगदीं गंभीर चेहेरा करून आणि आपण आतां सहज जिंकणार या कल्पनेनें होणाऱ्या आनंदाच्या गुदगुल्या आंतल्या आंत दाबून ते मोठ्या शांतपणें असला कांहींतरी प्रश्न मला विचारतात. पण मी आज गणूकाकांना कित्येक वर्षें ओळखतों आहे. असल्या युद्धांत कसले डावपेंच खेळावयाचे, तें मला पुरेपुर माहीत आहे. अशा वेळीं शत्रूची जी अपेक्षा असेल, तिच्या बरोबर उलटें वर्तन आपण करावयाचें, कीं शत्रू गोंधळून जाऊन किंकर्तव्यतामूढ होतो. एखाद्यानें आपणाला कांहीं वाईट शिवी दिली, तर त्याचा हेतू आणि अपेक्षा अशी असते, कीं आपण त्याच्या शब्दशरांनीं विद्ध होऊन चिडून जावें. अशा वेळीं आपण जर चिडलों, तर आपल्या शत्रूचा विजय आणि त्याला आनंद होतो.पण त्याच्या अपेक्षेविरुद्ध जर का आपण हसरा चेहेरा करून शांतपणें त्याच्याकडे पाहिलें, तर तोच पराभूत झाल्या सारखा होतो, आणि मनांतल्या मनांत चरफडतो.

गणूकाकांची अपेक्षा अशी होती, कीं 'ईश्वर नाहीं' असा मी जबाब देणार, आणि मग आपण आपल्या नवीनच सांपडलेल्या मुद्यांचा माझ्यावर मारा करणार. पण मी गणूकाकांना चांगलेंच चकवलें. 'ईश्वर आहे किंवा नाहीं,' असा कांहींच जबाब न देतां मी शांतपणें गणूकाकांना विचारलें, "ईश्वर म्हणजे काय,तें स्पष्ट सांगा बुवा आपणाला अगोदर;मग तो आहे किंवा नाहीं—मला काय वाटतें तें मी तुम्हाला सांगतों. नाहींतर ईश्वर म्हणजे तुमची एक कल्पना असायची आणि माझी दुसरीच असायची, आणि मी आहे म्हणायचं आणि तुम्हाला वाटायचं तुम्हाला वाटतं तसाच आहे. असल्या गैरसमजुतीनें उगाच वाद मिटायला नको. वादाचा विषय नक्की झाला मग आपलं सरळ होय किंवा नाहीं म्हणतां येईल."

माझ्या अपेक्षेप्रमाणें गणूकाका सर्दच झाले. ईश्वराचें अस्तित्व पटवून देणाऱ्या शेंकडो मुद्यांचें गांठोडें पाठीवर मारून ते आले होते. पण ईश्वर म्हणजे काय, हा मुद्दा उपस्थित होईल, याची त्यांना कल्पनाच नव्हती.

"ईश्वर म्हणजे काय, तुला माहीत नाहीं?" ते चिडून म्हणाले.

"अहो, तें जर मला माहीत आहे, असं तुम्हाला वाटतं, मग ईश्वर आहे कीं नाहीं हा प्रश्न मला विचारण्यांत तरी अर्थ काय?" मी त्यांना आणखी चिडविण्याकरितां म्हणालों.

बाकी गणूकाकांबरोबरच असला हा वितंडवाद जरी सोडून दिला, तरी हा प्रश्न प्रत्येक माणसाच्या मनांत जेव्हां तेव्हां उद्भवतो, यांत शंका नाहीं. ईश्वर आहे असें म्हणणारांचें म्हणणें असें असतें, कीं चंद्र, सूर्य, तारे, निसर्गांतले चराचर वस्तूजात आणि मनुष्यप्राणी निर्माण करणारी आणि जगाचे सर्व व्यवहार चालविणारी अशी एक अतर्क्य आणि अगम्य शक्ती असून त्या शक्तीला बरेंवाईट सर्व कांहीं समजतें. ही शक्ती म्हणजेच ईश्वर. या आस्तिक्यवाद्यांच्या मतें अशी शक्ती अस्तित्वांत नाहीं, असें म्हणणारे ते नास्तिक किंवा पाखंडी. मला वाटतें, नास्तिकाची ही व्याख्या चुकीची आहे. कारण आस्तिक असो कीं नास्तिक असो, कुणाही विचारी माणसाला एक गोष्ट कबूल करावीच लागते, कीं निसर्गाचें जीवन काय किंवा मानवाचें जीवन काय, या सर्वांना चेतना देणारी आणि कांहीं विशिष्ट नियमांनीं बद्ध अशी एक शक्ती आहे. विशिष्ट कक्षेंत विशिष्ट गतीने बिनचूक फिरणारे चंद्र,सूर्य,तारे,किंवा विवेक आणि इच्छाशक्ती असलेल्या मानवजातीचा प्रगतिपर इतिहास पाहिला, कीं या शक्तीच्या अस्तित्वाबद्दल शंकाच रहात नाहीं.ईश्वरवाद्यांत आणि निरीश्वरवाद्यांत खरा फरक माझ्या मतें इतकाच, कीं ही शक्ती

सर्वज्ञ आहे, या शक्तीला बरें वाईट सर्व कांहीं कळतें, असें ईश्वरवाद्याला वाटतें; आणि एकदां गती मिळालेली–कुणाकडून, कशी आणि कधीं कुणाला ठावूक–अशी ही एक गतिमान, बरेंवाईट कांहीं एक न समजणारी, आंधळी शक्ती आहे, असें विचारवंत निरीश्वरवाद्याला वाटतें.

तत्वज्ञ आणि शास्त्रज्ञ जे काय तात्विक झगडे लढावयाचे असतील ते आपापसांत लढोत, माझ्यासारख्या सामान्य माणसाला इतकें मात्र उघडउघड दिसतें, कीं ही शक्ती मानवी जीवनाला अपूर्णत्वांतून पूर्णत्वाकडे खास नेत आहे. आणि त्याहूनही अभिमानाची गोष्ट अशी, कीं पूर्णत्वाकडे चांचपडत चाललेल्या या अचाट पण आंधळ्या शक्तीला जाणूनबुजून आणि डोळसपणें मदत करण्याचा अधिकार फक्त विवेकशील अशा मनुष्यप्राण्यालाच आहे.

समतेची आवड !....

गेल्या वर्षसहा महिन्यांत मी कामाकरितां मुंबईच्या बाहेर फिरत राहिल्यामुळें गणूकाकांची आणि माझी फुरसदीची अशी भेटच झाली नव्हती. अलिकडे मी मुंबईतच येऊन राहिलों आहे हें कळल्याबरोबर गणूकाका परवांच मला भेटावयाला आले. मी लो. टिळकांच्या राजकीय लेखांचा संग्रह वाचीत बसलों होतों.

" काय रे, काय चाललं आहे ? " काकांनीं आंत शिरतां शिरतांच प्रश्न केला.

" कांहीं नाहीं, लो टिळकांचे लेख वाचतोंय सहज, " मी पुस्तक बंद करीत उत्तर दिलें.

" माहीत आहेत रे तुझे मोठे टिळक ! आमच्याच शाळेंत होता तो ! " काका रुमाल काढून ठेवून कपाळावरचा घाम पुशीत बसतां बसतां उद्गारले.

काकांच्या त्या उद्गारांची आठवण झाली, कीं मला हंसूं येतें. म्हणजे काकांचें म्हणणें काय, कीं आपल्याबरोबर जो माणूस शिकत होता तो मोठा कसा असेल ? छे, छे, मला नाहीं वाटत काकांचें म्हणणें असें असेल. थोड्याबहुत प्रमाणांत कां होईना, पण अहंगंडानें (Ego-Complex) पछाडलेला मनुष्यस्वभाव लक्षांत घेतां स्वतःकडे कमीपणा घ्यावयाचा काकांचा हेतु असेल असें मला म्हणवत नाहीं. माझ्याबरोबर शिकणारा माणूस ज्यास्तींत ज्यास्त माझ्याइतकाच मोठा, किंवा सर्वसाधारणपणें माझ्याइतकाच लहान असावा, असा नकळत कां होईना पण काकांच्या अंतर्मनांतला हेतु असावा. नाहींतर मी म्हणतों, काकांसारख्या साध्या आणि सीध्या माणसाला टिळकांसारख्या मोठ्या माणसासंबंधीं अवमानगर्भ शब्द वापरण्याचा मोह कां व्हावा ? काकांच्या शाळेंत शिकत होते हा काय टिळकांचा अपराध ?

अर्थात् यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. सर्व साधारण माणसांनां —आणि मानवीसमाजांतली बहुसंख्यांक माणसें सर्वसाधारणच असतात— आपल्यापैकीं आपल्यासारखाच एक आपल्यापुढें किंवा आपल्यावर गेलेला पाहून कसेंसेंच वाटलें तर नवल नाहीं. पक्ष्यांत नाहीं का आपण पहात ? एखादा पक्षी जर माणसांत मिसळून माणसाळला, आणि तो आपल्या जात-भाईच्या तडाख्यांत सांपडला तर त्याला ते टोंचून टोंचून मारून नाहीं का टाकीत ? अर्थात् मानवी प्राणी सुधारलेला असल्यामुळें तो शब्दशल्यांनीं टोंचतो इतकेंच !

माझ्या मतें मानवी मनांत उपजतच असलेल्या समतेच्या आवडीचें हें एक स्वरूप आहे. मात्र ही समतेची आवड याच स्वरूपांत रहावी कीं तिनें निराळें स्वरूप घ्यावें, हा वादाचा प्रश्न आहे. वर गेलेल्याला खालीं असलेल्या बहु-संख्याकांनीं आपल्याबरोबर खालीं ओढून खालच्या पातळींत समता प्रस्था-पित करावयाची, कीं आपणच वर जाण्याचा प्रयत्न करून वर गेलेल्यांच्या उच्च भूमिकेवर साम्य साधावयाचें ? मला वाटतें, माणसाला समतेची आवड असावी; पण ती दुसऱ्या तऱ्हेच्या समतेची ! मात्र बहुतेक माणसें समता साधण्याचा प्रयत्न करतात तो वर गेलेल्याचे पाय खालीं ओढण्याचा प्रयत्न करून !

सुरुवातीला सांगितलेलें आमच्या गणूकाकांचेंच उदाहरण घ्या ना. किंवा आजकाल वृत्तपत्रसृष्टींत घोंघावणारीं टोपणनांवीं वाङ्मयचिलटें घ्या. हे कवडी-किंमत उदरंभरू वाटेल त्या लहानमोठ्या साहित्यिकाला किंवा सुप्रसिद्ध राज कीय पुढाऱ्याला वेळीं अवेळीं वैयक्तिक टीकेचे चावे घेत असतात. अमुक-अमुक कवीचें काव्य टाकाऊ आहे; कारण त्यानें एकापेक्षां अधिक बायका केल्या आहेत ! तमक्या राजकीय पुढाऱ्याची देशभक्ती नकली आहे; कारण त्यानें स्वतःच्या मुलांच्या पोटापाण्याची व्यवस्था करून ठेवली आहे ! न्यून-गंडानें (Inferiority Complex) जर्जर झालेल्या या प्राण्यांना स्वतः-च्या क्षुद्र दुःखीकष्टी, मनापुढें हेंच सिद्ध करावयाचें असतें, कीं मला कविता लिहितां येत नसतील, पण मी जन्मभर एका स्त्रीशीं इमानानें वागतों आहे कीं नाहीं ? झालें तर मग. तो कवि कसला आला आहे माझ्यापेक्षां श्रेष्ठ. मीही कांहीं कमी नाहीं ! पोटाकरितां वर्तमानपत्राच्या कचेरींत खर्डेघाशी आणि जाहिराती मिळविण्याची हमाली करण्यापलीकडे माझ्या हातून दुसरें कांहींच सत्कार्य झालें नसेल; पण देशकार्य करणाऱ्या त्या लोकप्रिय पुढाऱ्याचा स्वार्थत्याग माझ्यापेक्षां कांहीं मोठा नाहीं. त्यानेही आपल्या मुलांच्या पोटा-

पाण्याची व्यवस्था केलीच आहे कीं नाहीं ? वर वर्णिलेल्या विकृत समतेची आवड हीच अशा तऱ्हेच्या तिरस्करणीय वैयक्तिक टीकेच्या मुळाशीं असते.

उपरोक्त वाङमयचिलटें ज्याच्यावर नेहमी जिभल्या चाटीत तुटून पडतात अशा माझ्या एका साहित्यिक मित्राजवळ मी एकदां सहानुभूति व्यक्त करून ' तूं उत्तर कां देत नाहींस ? ', म्हणून विचारलें असतां पुढील मानी जबाब त्यानें मला दिला,

" सिंहाची आयाळ उंदीर कुरतडतात, म्हणून उंदराची शेपटी सिंह कुरतडीत नाहीं ! "

दर्पोक्तीच्या उग्र दर्पानें त्याची ही शब्दपंक्ती घमघमत असली, तरी अंतः-करण उचंबळून टाकण्याची तिच्यांत खास शक्ती आहे. त्याचे ते भव्य शब्द मला फार आवडतात.

कला आणि कळा....!

पुनर्विवाहाची आवश्यकता जनतेला पटवून देण्याकरितां एका जुन्या काळच्या सुप्रसिद्ध लेखकानें लिहिलेली एक दुःखान्तिका (Tragedy) मी नुक्तीच वाचीत होतों. अर्थात् पुस्तकाची नायिका एक सालस विधवा असून तिचें एका तरुणावर प्रेम आहे. त्याचप्रमाणें तिचा दुष्ट सासरा, तिची खाष्ट सासू, तिचा पापी दीर तिचा अनन्वित छळ करीत आहेत. शेवटीं ती गांजलेली सुस्वभावी नायिका विष प्राशन करून परलोकाला चालती होते. आणि त्या दुःखान्तिकेचा शेवट होतो ! लेखकानें करुणरसाचा परमावधि साधला आहे. पण इतकें सर्व असूनही मला आवश्यकता पटली ती पुनर्विवाहाची नव्हे. मला असें वाटलें, कीं ज्याप्रमाणें निर्दयपणें वागविल्या जाणाऱ्या बैल, घोडे इत्यादि प्राण्यांच्या संरक्षणाकरितां S. P. C. A. (Society for Prevention of Cruelty to Animals) नांवाची संस्था आहे, त्याचप्रमाणें गांजलेल्या हिंदू स्त्रियांकरितां एक S. P. C. W. (Society for Prevention of Cruelty to Women) नांवाच्या संस्थेची आपल्या समाजाला आवश्यकता आहे ! कारण असें आहे, कीं वरील तऱ्हेचे सासूसासरे किंवा दीर असल्यावर विधवेचा काय किंवा सधवेचा काय सारखाच छळ होऊं शकेल. या छळांतून मुक्तता व्हावयाला पुनर्विवाह हा उपाय नव्हे. खरोखर लेखकानें असें दाखवावयाला पाहिजे होतें, कीं सासूसासरा, दीर किंवा जगांतील इतर माणसें त्या निरपराध नायिकेला अत्यंत मायेनें वागवीत आहेत, पण केवळ पुनर्विवाहाची शक्यता नसल्यामुळें तिचा दुःखान्त शेवट होतो. म्हणजे मग वाचकाची खात्री पटली असती, कीं केवळ पुनर्विवाह आपल्या समाजाला सम्मत नसल्यामुळें इतर सर्व सुखें असूनही त्या निरपराध जिवाला वैधव्य-दुःखाच्या खाईंत पिचून मरावें लागतें. आणि म्हणून आपल्या समाजाला पुनर्विवाहाची आवश्यकता आहे.

एखादी दु:खान्तिका जर अस्सल कलाकृति असेल, तर ती पहाणाऱ्याच्या किंवा वाचणाऱ्याच्या मनावर एक प्रकारचा उदात्तगंभीर असा परिणाम करते. पण उपरोक्त दु:खान्तिका वाचून विधवांच्या दु:खाची कींव येऊन पुनर्विवाहाची आवश्यकता पटण्याऐवजीं S. P. C. W. नांवाची संस्था काढावी अशी उपरोधगर्भ कल्पना मला सुचली! याचें कारण हेंच, कीं कृत्रिम दु:खांच्या रसभरित वर्णनानें सुबुद्ध माणसाच्या हृदयाला यत्किंचितही पाझर फुटत नाहीं.

मला तर असें वाटतें, कीं पुनर्विवाह, बेकारी इत्यादि आधुनिक सामाजिक प्रश्नांवर लिहिलेली दु:खान्तिका अमर कलाकृतीच्या पदाला मुळीं पोहोंचूंच शकत नाहीं. मी वाचीत असलेली दु:खान्तिका तर 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' या सदराखाली पडत असल्यामुळें तिला कलाकृतीच म्हणतां येत नाहीं. पण मी म्हणतों, वर म्हटल्याप्रमाणें त्या दु:खान्तिकेंतल्या विधवा नायिकेचा सासूसासऱ्याकडून यत्किंचितही छळ न होतां केवळ पुनर्विवाह न करतां आल्यामुळें जरी ती नायिका वैधव्यदु:खांत होरपळुन निघाली असती, तरीही माझ्या मतें त्या दु:खान्तिकेला अमर कलाकृति ही पदवी प्राप्त होणार नाहीं. ती एक चांगली कलाकृति म्हणतां येईल. पण पुनर्विवाहासारख्या आधुनिक—म्हणजेच काल नव्हता, आज आहे आणि उद्यां कदाचित् नसेल—अशा सामाजिक प्रश्नावर ती आधारलेली असल्यामुळें चिरंतनत्वाच्या वलयाची प्रभा तिच्यांतून फांकणार नाहीं. ती दु:खान्तिका ठरेल. ती कलाकृतीही ठरेल. मात्र ती अमर कलाकृति ठरणार नाहीं, हेंच माझें म्हणणें.

मानवी दु:खाचेही प्रकार आहेत. आधुनिक जगापुढें 'आ' वासून राहिलेला बेकारीचा प्रश्न घ्या. धडधाकट शरीराचे कितीतरी तरुण बेकारीला कंटाळून जगांत जिकडेतिकडे आत्महत्या करून घेत आहेत. अगणित निरपराध कुटुंबें अन्नान्नदशा होऊन कुत्र्याच्या मोलानें आयुष्य कंठीत आहेत. या निराश जीवांच्या करुणकथा कांहीं कमी दु:खान्त नाहींत. पण हें दु:ख आज आहे; उद्यां नाहीं. आजच्या विषम समाजरचनेमुळें उत्पन्न झालेलें हें दु:ख मानवी बुद्धि आणि मानवी प्रयत्न आज नाहीं उद्यां समूळ नाहींसें करतील; आणि भविष्यकाळच्या साम्यवादी समाजव्यवस्थेंत या दु:खाचा मागमूसही उरणार नाहीं.

पण जगांत दुसऱ्याप्रकारचें एक दु:ख आहे; आणि जननमरणाच्या फेऱ्यांत चिरकाल सांपडलेल्या मानवजातीचें हें दु:ख मात्र मानवी प्रयत्नांच्या पली-

कडचें आहे. काळपुरुषांशीं चाललेला मानवाचा झगडाच घ्या ना. कुणा मानवानें त्यांत विजय मिळविला आहे? भूतकालांत सौंदर्यसम्राज्ञी म्हणून गाजलेल्या क्लिओपात्राच्या मनोहर मुखकमलावर सुरकुत्या पाडून त्याचा चोळामोळा करून टाकायला काळपुरुषानें मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. आजकाल जगाला दिपवून टाकणाऱ्या स्वरूपसुंदरीच्या चेहऱ्यावरही जीर्णत्वाची जाळी विणावयाला तो कमी करणार नाहीं आणि भविष्यकाळांतल्या नवयुवतीचा सुकुमार मुखडाही आपल्या निर्दय नखाचे ओरखडे ओढून तो विद्रुप करणारच! मानवी जीवनांतलीं हीं आणि अशाप्रकारचीं दुःखें मात्र चिरंतन आहेत. पहिल्या प्रकारच्या कळा आज सोसाव्या लागत आहेत; उद्यां सोसाव्या लागणार नाहींत. दुसऱ्या प्रकारच्या कळांना मात्र ना अंत, ना उसंत! आणि कला हें जीवनाचें प्रतीक असल्यामुळें ज्या दुःखान्तिकेंत या दुसऱ्या प्रकारच्या कळांची अवीट प्रतिभा उभी केलेली असते तीच दुःखान्तिका अमर कलाकृतीच्या रांगेंत जाऊन बसते. अमर कलेंत वर्णिलेल्या कळा या अशा अमर असतात.

सुखस्वप्नांचे कारखानदार....!

मोठ्या हुद्यावर असलेल्या माझ्या एका मित्राला एकदां मी सहज भेटायला गेलों होतों. त्या वेळेला त्याच्याबरोबरचे दोन तीन हुद्देदार गृहस्थ, एक बॅरिस्टर, एक प्रख्यात डॉक्टर, वगैरे बरीच मोठमोठी मंडळी त्याच्याबरोबर बोलत बसली होती. मी आंत शिरल्याबरोबर साहजिकच शिष्टाचाराप्रमाणें माझ्या मित्रानें त्या सर्वांशीं माझी ओळख करून दिली. आणि मोठ्या अभिमानानें माझ्याकडे पहात तो सांगूं लागला, " हा कविता लिहितो..." हें वाक्य उच्चारल्याबरोबर त्या इतर थोर मंडळींनीं अशा तऱ्हेनें ' हूं,' म्हटलें, कीं असली क्षुल्लक गोष्ट तुम्ही सांगतां काय आणि आम्ही ऐकायची काय ! नंतर चहापाण्याच्या, जमीनजुमल्याच्या खरेदीच्या वगैरे महत्त्वपूर्ण गोष्टी सुरू झाल्या. मी मात्र अगदीं शरमल्यासारखा झालों. माझा मित्र ती गोष्ट बोलला नसता तर बरें झालें असतें, असें मला वाटलें. मी स्वतःच्या मनाची खात्री करून देऊं लागलों, कीं कविता करतों त्यांत लाज वाटण्यासारखें काय आहे? माझ्या मित्रानें मी कोणाच्या मुंड्या मुरगाळतों किंवा खिसे कातरतों, असें थोडेंच सांगितलें? कवि म्हणून घेण्यांत लाज कसली आली आहे? शेक्सपीयर, शेले, कालिदास, कलापी यांच्याच जातीचा प्राणी मी ठरत नाहीं का? ही कल्पना आल्याबरोबर माझें मलाच हंसूं आलें. एखाद्या ब्राह्मण पाणक्यानें किंवा आचाऱ्यानें सबंध हिंदुस्थानावर सत्ता गाजविणाऱ्या पेशव्यांसारखाच मीसुद्धां चित्पावन ब्राह्मण आहें, अशी हास्यास्पद तुलना करण्यासारखीच माझी वरील कल्पना होती!

थोडा खोल विचार करतां मला त्या बड्या मंडळींनीं दाखविलेल्या कवीच्या किंवा लेखकाच्या बाबतींतल्या उपेक्षावृत्तीचें विशेष आश्चर्य वाटलें नाहीं. पण मी त्यावेळेला शरमल्यासारखा झालों, या गोष्टीची मात्र मला राहून राहून शरम वाटूं लागली. समाजाच्या या मजबूत आधारस्तंभांसमोर समा-

जाचा आपण एक अगदींच अनुपयुक्त घटक आहोंत, अशी भावना क्षणभर का होईना, पण माझ्या मनाला चाटून गेली असावी, हीच गोष्ट माझ्या त्या शरमण्याच्या मुळाशीं असावी, असें मला वाटतें. कवीला अगर लेखकाला शरमिंधे होण्याचा प्रसंग येतो, तो समाजाच्या इतर घटकांप्रमाणें त्याला स्वतःच्या व्यवसायाची दुसऱ्यांना आणि केव्हां केव्हां स्वतःलासुद्धां उपयुक्तता पटवून देतां येत नाहीं म्हणूनच. कलेकरतां कलेचा कुणी कितीही आक्रोश करो, उपयुक्तता हीच मानवी जीवनांत कुठल्याही गोष्टीची अंतिम कसोटी होय.

अशा अस्वस्थ मनःस्थितींत असतांनाच एका तरुण अमेरिकन् लेखकाची एक कादंबरी मी वाचायला घेतली. प्रस्तावनेंत त्यानें स्वतःविषयीं सांगितलेली एक गोष्ट वाचून माझा हर्ष गगनांत मावेना. त्याच्यावरही माझ्यासारखाच एक शरमण्याचा प्रसंग आला होता. एखाद्या नापास झालेल्या मुलाला आपल्या बरोबरीचे दोघे तिघे मित्रही नापास झाले आहेत, हें कळल्यावर जसा आनंद होतो, तसाच तो प्रसंग वाचून मलाही आनंद झाला. असल्या आनंदांत कांहीं दुष्टपणा असतो, असें मला वाटत नाहीं पण मानवी मनाचा हा एक दुबळेपणा आहे खरा. त्या लेखकाला एका गृहस्थानें सहज विचारलें, कीं कादंबऱ्या लिहिण्याचा स्वतःचा व्यवसाय आहे हें सांगावयाला तुला लाज वाटत नाहीं का ? तो तरुण लेखक क्षणभर गोंधळून गेला. पण नंतर त्यानें दिलेलें उत्तर मात्र त्या गृहस्थाला निरुत्तर करून टाकणारें होतें.

तो लेखक म्हणाला, " तुम्हीं काय धंदा करतां ?"

" मी ॲस्पिरीनच्या गोळ्या विकतों. " त्या गृहस्थानें उत्तर दिलें.

" मग ॲस्पिरीन विकण्याच्या धंद्याची तुम्हाला लाज वाटते काय ?"

" छे, छे. लाज कसली ? माणसांना अत्यंत उपयुक्त अशा एका पदार्थाचा मी पुरवठा करतों, याचा मला अभिमान वाटतो." तो गृहस्थ उत्तरला.

" अस्सं ! मग मानवाला अत्यंत जरूर असलेल्या सुखस्वप्नांचा मी पुरवठा करतों, आणि त्याचा मला तुमच्यापेक्षांही अभिमान वाटतों." तो लेखक म्हणाला, " कारण एक वेळ ॲस्पिरीनच्या गोळ्यांशिवाय माणसाचें चालेल, पण माणसांत व इतर जनावरांत फरक हाच, कीं इतर प्राण्याप्रमाणें माणूस खातो, पितो, औषधें घेतो; पण इतर प्राण्यांपेक्षां त्याला आणखी एका गोष्टीची अत्यंत जरूर भासते आणि त्याचमुळें तो इतर प्राण्यांपेक्षां श्रेष्ठ ठरतो. मानवी प्राण्याला केव्हां केव्हां सुखस्वप्नांत रंगून जावेंसें वाटतें.

तुमच्या व्यापारी भाषेंत सांगावयाचें म्हणजे त्या सुखस्वप्नांचा मी कारखान-दार आहें, समजलां ?

त्या लेखकाचें उत्तर मोठें खोंचदार आणि व्यवहारकुशल आहे, यांत शंका नाहीं. पण मला त्या लेखकाच्याही पुढें जावेंसें वाटतें. ललित लेखकानें निर्माण केलेलीं आणि पुस्तकाच्या दोन पुठ्ठयांत धरून ठेवलेलीं रंगीत सुखस्वप्नें मानवी मनाला क्षणभर गुंगवून विरंगुळा देण्याइतकेंच कार्य करतात का ? कल्पनेच्या कुंचल्यानें रंगविलेल्या आणि फक्त मनाच्या डोळ्यांना दिसणाऱ्या क्षणजीवि सामान्य सुखस्वप्नांत आणि ललितलेखकाच्या अंतःकरणांत स्फुर-लेल्या आणि त्याच्या लेखणीनें चितारलेल्या चिरंतन सुखस्वप्नांत तुलनाच नाहीं. क्षणभंगुर सुखस्वप्नांचें गुंगवून टाकणारें तरल सौंदर्य ललितकृतींत असतेंच असतें, पण अगम्य मानवी जीवनाचा प्रतिभेच्या प्रकाशानें सुगम्य केलेला एक जिवंत खंड तिच्यांत असतो. ललितकृति म्हणजे मानवीजीव-नांतला जिवंत धगधगीतपणा, पण त्यांतली अगम्यता नाहीं; आणि सुखस्व-प्नांतलें तरल सौंदर्य, पण त्यांतली क्षणभंगुरता नाहीं ! कागदाच्या कपट्यां-वर कायम ठसविलेलीं हीं सुखस्वप्नें आजच्याच मानवानें नव्हे, तर उद्यांच्या मानवानेंही वाटेल तेव्हां मन मानेल तशीं अवलोकावीं आणि आपलें अपुरें मानवी जीवन पूर्णांशानें जगावें. उपयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहारांत अंतिम कसोटी असेल, तर ललित लेखकाला स्वतःची लाज वाटायला तर नकोच नको, पण अवनितलावर कुठेंही ताठ मान करून चालावयाचा अधि-कांत अधिक अधिकार त्यालाच आहे !

पुरुषांचा स्वभाव

मी आणि गणूकाका एकदां असेच ट्राममधून चाललों होतों. ट्राम अगदीं गच्च भरून गेली होती. कितीतरी लोक जागा नाहीं म्हणून तसेच उभे राहून प्रवास करीत होते. इतक्यांत एक तरुण स्त्री ट्राममध्यें चढली. बसावयाला जागा नाहीं असें पाहून ती तशीच उभी राहिली. तिला तशी उभी राहिलेली पाहून एका व्यवस्थित कपडे केलेल्या तरुण गृहस्थानें उठून तिला आपली जागा देऊं केली.

" छे, छे, मला नको जागा. तुम्ही बसा. " असें म्हणून त्या बाईनें त्या सभ्य गृहस्थाच्या औदार्याची बोळवण केली.

खजील होऊन तो बिचारा आपल्या जागेवर बसला. मला त्या बाईचा राग आला. पण गणूकाका मात्र अगदीं खूष झाले होते.

"खोड मोडली, लेकाची ! " आसुरी आनंदानें काका उद्गारले, "हल्लींच्या तुम्हां लोकांनां बायकांनां अगदीं डोक्यावर घ्यायला पाहिजे. ती उभी राहिली असती तर काय पाय मोडले असते तिचे ? उगाच बायकांनां चढवायचं !"

" अहो, काका बायकांना चढवून ठेवण्याचा प्रश्न नव्हे हा. साधा सभ्यपणासुद्धां दाखवूं नये का बायकांनां ? " मी म्हणालों.

" स्त्रियांनां समानहक्क देतां ना रे, तुम्हीं ? " काका मला विचारूं लागले, " मग तुम्हाला उभं रहावं लागलं तर स्त्रिया देतात तुम्हाला उठून जागा ? नाहीं ना ? मग तुमचाच काय येवढा सभ्यपणा उतू जातो ? "

काकांच्या या समानहक्काच्या मुद्यानें मात्र मी गोंधळलों. कारण काकांनीं या बाबतींत बायकांनां पुरुषांइतकेच काय पण पुरुषांपेक्षांही अधिक हक्क दिले होते. पुरुष नेहमीं स्वतःला अडचणीची जागा घेऊन बायकांनां चांगली जागा

देतात ना ? घोड्याच्या गाडींतून जातांना काका नेहमीं गाडीच्या मोठ्या थोरल्या मागच्या जागेवर बसतात आणि पुढच्या म्हणजे गाडीवाल्याच्या बैठकीखालच्या छोट्या जागेवर काकूनां बसवतात. त्याचप्रमाणें कुठें बाहेरगांवीं जावयाचें असल्यास बोरीबंदर स्टेशनवर गाडींतून उतरल्यावर आम्ही हल्लींचे पुरुष स्वतः गाठोडीं उचलतों, किंवा हमाल करतों; त्याप्रमाणें न करतां पुरुषां-इतकाच गाठोडीं उचलण्याचा हक्क स्त्रीजातीला देण्याकरितां गाठोडीं वगैरे दरवाजापासून प्लॅटफॉर्मपर्यंत ते काकूनांच न्यावयाला लावतात. बाकी आम्ही नवे लोक या बाबतींत ढिले खरे ! तत्त्वनिष्ठा आणि अर्थप्राप्ति यांचा सुंदर मिलाफ करणें शिकावयाचें असल्यास हे जुने लोकच आदर्श होत ! स्त्रियांना समान हक्क देऊनच्या देऊन त्यावर आणखी हमालाला द्यावयाच्या एका आण्याची ते बचत करतात.

काकांच्या त्या समानहक्काच्या मुद्यानें मी चीत झालों खरा, पण एक गोष्ट मात्र राहून राहून माझ्या मनाला डांचत होती.' खरोखरच त्या बाईला दुसऱ्यांना त्रास द्यावयाची इच्छा नव्हती, कीं स्त्रियांच्या समान हक्काची जागती जाणीव असलेली ती एक तेजस्विनी असून, पुरुषांकडून कोणत्याही प्रकारें उपकृत करून घेतल्यास आपल्या स्त्रैण स्वाभिमानाची पायमल्ली झाल्यासारखें होईल म्हणून तिनें त्या गृहस्थाच्या स्त्रीदाक्षिण्याचा अव्हेर केला ?

एखादा गृहस्थ जेव्हां स्त्रीदाक्षिण्य दाखवितो, तेव्हां केवळ आपण पुरुष असून स्त्रियांपेक्षां श्रेष्ठ आहोंत या भावनेनें प्रेरित होऊन स्त्रीला तिच्या दुर्बलतेची किंवा अगतिकतेची जाणीव करून देण्यांकरितां तो तसें करतो, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. अर्थात् कांहीं स्त्रीलोलुप पुरुष आपल्याकडे स्त्रियांचीं मनें आकर्षिण्याकरितां दाक्षिण्याचा आव आणतात किंवा 'ताई', 'माई' म्हणून स्त्रियांभोंवतीं गोंडा घोळतात, हें मला माहीत आहे. घरांतल्या स्वतःच्या बहिणींकडे ढुंकूनही न पहातां इतर लोकांच्या बहिणींवर भ्रातृप्रेमाचा वर्षाव करणाऱ्या या थोर महात्म्याच्या उदात्त हेतूंचा संशय घेणें रास्त नव्हे; पण माझ्यासारख्या सामान्य माणसाला या उदारमतवाद्यांच्या उदार हेतूंची उदात्तता कांहीं केल्या पटत नाहीं, त्याला माझा इलाज नाहीं.

या असल्या पुरुषांचें स्त्रीदाक्षिण्य एकवार दृष्टिआड केलें; तर स्त्रियांच्या बाबतींत मार्दव किंवा दाक्षिण्य दाखविणाऱ्या सर्वच पुरुषांचा हेतू स्त्रियांना बरोबरीच्या न समजतां त्यांना कमी लेखण्याचा असतो, याची मला खात्री पटत नाहीं.

पुरुषांच्या स्त्रीदाक्षिण्याच्या मुळाशीं कांहीं तरी उदात्त भावना असावी, अशी माझी कल्पना आहे. पुरुष स्त्रियांना समानहक्क देवोत, किंवा अधिक हक्क देवोत एक गोष्ट निर्विवाद आहे. निसर्गानें मात्र स्त्रियांना समान हक्क दिलेले नाहींत. कांहीं अधिक दिले आहेत, कांहीं कमी दिले आहेत; पण समान मात्र खास नाहींत. मानवी जीवनाचें सातत्य राखण्याची मानाची पण भयंकर जबाबदारी स्त्रीच्या अंगावर टाकून तिच्या जीवनाची एक बाजू निसर्गानें कायमची पांगळी करून टाकली आहे आगामी जीवनाच्या जोपासनेकरितां स्वतःच्या जीवनांतल्या कितीतरी सुखांवर पाणी सोडून, आणि केव्हां केव्हां स्वतःच्या प्राणाचेंही मोल देऊन निसर्गानें तिच्यावर टाकलेली ही असामान्य जबाबदारी ती पार पाडीत असते. तिच्या या निःस्वार्थी कार्याबद्दल—महनीय मातृपदाबद्दल—अंतर्मनांत नकळत दबा धरून बसलेला उदात्त आदर हाच पुरुषांकडून स्त्रियांच्या बाबतींत दाखविल्या जाणाऱ्या मार्दवाच्या मुळाशीं असावा, असें मला वाटतें. पुरुषांच्या स्वभावाचें हें पृथक्करण कुणाला पटो, अगर न पटो, मला तें पटवून घ्यावेंसें वाटतें.

अपवादांचे उपयोग

'गलिव्हरचा प्रवास' हें पुस्तक ज्यानें लहानपणीं वाचलें नसेल असा एक तरी मनुष्य मिळेल कीं नाहीं याची मला शंका वाटते. या पुस्तकाचा लेखक डीन् स्विफ्ट याचें चरित्र मी कांहीं दिवसांपूर्वी वाचीत होतों. 'गलिव्हरच्या प्रवासा' इतकेंच त्याच्या लेखकाचेंही चरित्र मनोरंजक आहे.

लिलिपुट देशांत गलिव्हर गेला, तेव्हां माणसाच्या आंगठ्याएवढे त्या देशांतले रहिवाशी त्याच्या हातापायावर खेळूं लागले; किंवा तो ब्रॉब्डिंग्नॅग शहरांत गेला तेव्हां तिथले अजस्र नागरिक गलिव्हरलाच अक्षरशः हाताच्या बोटावर खेळवूं लागले, हीं वर्णनें वाचतांना लहानपणीं आपणाला खूपच खूप गंमत वाटत असे. पण या गंमतीदार वर्णनांतून डीन् स्विफ्टनें एकंदर मानवी मनाच्या मूर्खपणावर आणि लहानसहान क्षुद्रपणावर अत्यंत तिखट आणि उपरोधपूर्ण टीका करून मानवावर मर्मभेदक कोरडे ओढले आहेत, हें आपणापैकीं किती जणांच्या लक्षांत आलें असेल?

डीन् स्विफ्टचें चरित्र वाचतांना जीवनांतल्या कटु अनुभवांनीं त्याची लेखणी जितकी जहरून गेली होती, तितकेंच त्याचें अंतःकरणही कडवटून गेलें होतें, ही गोष्ट ताबडतोब ध्यानांत येते. त्याच्या काळच्या लोकांत तो एक अत्यंत माणूसघाण्या आणि एकलकोंडा गृहस्थ म्हणून ओळखला जात असे. तो सदैव दुर्मुखलेला असून एकाद्या जखमी जनावराप्रमाणें स्वतःला एकांतवासांत कोंडून घेत असे. या थोर लेखकाचें सर्वच कांहीं लोकविलक्षण होतें पण एका गोष्टीमुळें त्याचे समकालीन त्याला कमालीचा विक्षिप्त समजत. इतर लोक आपला जन्मदिवस इष्टमित्रांना मेजवान्या देऊन मोठ्या आनंदानें साजरा करतात. डीन् स्विफ्ट आपल्या जन्मतिथीच्या दिवशीं सुतक्यासारखे काळे कपडे घालून तो दिवस शोकदिन म्हणून पाळीत असे!

लोक त्याला एक विक्षिप्त आणि अपवादात्मक मनुष्य म्हणोत, पण त्याच्या या कृत्यामुळें मला तो एक खराखुरा तत्त्ववेत्ता आणि द्रष्टा वाटतो. खऱ्या तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें पाहिल्यास आपला प्रत्येक जन्मदिवस म्हणजे आपलें एकंदर आयुष्य एका वर्षानें कमी झालें, हें दाखविणारा आयुःपथावरील स्मारकस्तंभच नाहीं काय? न चुकतां एकएका वर्षानें मृत्यूच्या जबड्या-जवळ अधिकाधिक नेणारा जन्मदिवस हा विचारी मनाला शोकदिन वाटल्यास नवल काय?

माझें असें मुळींच म्हणणें नाहीं, कीं दिवसेंदिवस आपण मृत्यूच्या अधिकाधिक जवळ जात आहोंत म्हणून प्रत्येक माणसानें सदैव सुतक्या-सारखें दुर्मुखलेलें राहून आपला प्रत्येक जन्मदिवस मरणतिथीसारखा पाळावा; मला तर उलट असें वाटतें, कीं या सुंदर जगांत आपणाला मोजकेच दिवस काढावयाचे आहेत या तीव्र जाणिवेनें ते जितके कमी होत जातील तितकें आपण शक्य तेवढा या जगांतला अधिकच आनंद लुटण्याचा प्रयत्न करून आपलें परिमित आयुष्य पूर्णत्वानें जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. हा नियम स्विफ्टसारख्या एकाद्या अपवादामुळें अधिकच सिद्ध होतो.

अपवादामुळें नियम सिद्ध होतो, हा शोध लावणारा माणूस मला खरो-खरच कमालीचा शहाणा वाटतो. अपवादांचा उपयोग काय, असें जर मला कुणी विचारलें तर मी त्याला चटदिशी उत्तर देतों, कीं अतिपरिचित नियमाच्या अंधारकोठडींत खितपत पडलेलें सत्य अपवादाच्या चिमुकल्या झरोक्यांतूनच दृष्टीला पडतें. दर वाढदिवसाला आपण अधिकाधिकच जगतों आहोंत या आनंदानें आपण तो दिवस साजरा करतों; आणि त्यांत वाईट किंवा चुकीचें असें कांहींच नाहीं. पण आपण जगतों आहोंत, म्हणजे मरतों आहोंत; क्षणा-क्षणाला श्वास सोडतों आहोंत म्हणजे खरोखर श्वासाश्वासाबरोबर आपण काळाच्या जबड्यांत खालीं खालीं सरकत आहोंत, हें विरोधात्मक सत्य डीन् स्विफ्टसारख्या एकाद्या अपवादामुळेंच आपल्या डोळ्यासमोर उभें राहत नाहीं काय?

प्रतिभा नेहमींच अपवादात्मक असते. इतरजनांना जें दिसत नाहीं तें प्रतिभासंपन्न मानवाला दिसतें. स्विफ्ट हा एक प्रतिभावान् लेखक होता. इतरांच्या डोळ्यांना न दिसणारें एक कठोर सत्य त्याच्या प्रखर प्रतिभेला दिसलें आणि दारुण दुःखानें त्या कलावंताचे अंतःकरण करपून गेलें. या थोर लेखकाला विक्षिप्त म्हणून हसावयाचें, कीं एका भव्य सत्याचें यथार्थदर्शन दिल्याबद्दल मनःपूर्वक कृतज्ञता व्यक्त करावयाची?

" थापा "....

एकदां एक मजेदार गोष्ट माझ्या एका मित्राला मी सांगत होतों. सांगण्याच्या मी अगदीं रंगांत आलों असतां मला एकदम अडवून तो म्हणाला, " काय थाप मारतोस कांहींतरी ! खोटं बोलूं नकोस !" त्याचे ते शब्द ऐकून मला वाईट वाटलें आणि खूप रागही आला. राग यावयाचें कारण असें कीं थापा मारणें आणि खोटें बोलणें, यांत जमीन-अस्मानाचा फरक आहे. थापा मारणारा कुठें, आणि खोटें बोलणारा कुठें ! थापा मारणें ही एक ललितकला आहे; आणि खोटें बोलणें म्हणजे काय ? बोलून चालून एक गुन्हाच तो !

मी कबूल करतों कीं मी सांगत होतों ती थाप होती; आणि मला वाइट वाटलें त्याचें कारणही तेंच. कलेचें मर्म हेंच कीं कलेच्या अस्तित्वाचा मागमूसही पहाणाराला किंवा ऐकणाराला लागतां कामा नये. आणि मी मारलेला थाप, थाप आहे हें जर माझ्या मित्राला कळलें, तर मग माझी कला राहिली कुठें ?

हें सर्व जरी खरें असलें, तरी थापा मारणाराला कुणी खोटें बोलणारा म्हटलें तर तें मी कधींही ऐकून घेणार नाहीं. कारण थापा मारणारा हा कांहीं झालें तरी कलावंत आहे. खोटें बोलणारा माणूस स्वतःचा कांहींतरी स्वार्थ साधण्याकरितां खोटें बोलत असतो. थापा मारण्याचें तसें नसतें. दुसऱ्याचें मनोरंजन करण्याकरितां जी गोष्ट घडलीच नाहीं, ती घडली असें समजून मोठ्या खुलावटीनें सांगणें म्हणजेच थापा मारणें, असें मला वाटतें. आतां प्रत्येक कलेचा दुरुपयोग करतां येतो, त्याप्रमाणें या कलेचाही दुरुपयोग करणारे पुष्कळ आहेत. दुसऱ्याचें मनोरंजन करण्यापेक्षां स्वतःचा बडेजाव मिरवण्याकरितां हे लोक थापा मारतात. पण या थापांना मी मुळीं थापाच म्हणावयाला कबूल नाहीं. या थापा कसल्या ? हें झालें खोटें बोलणें. जातिवंत थापाड्या असें कधींच करणार नाहीं.

थापा मारण्याच्या कलेची मुख्य मख्खी ही, कीं जी न घडलेली गोष्ट आपण घडली म्हणून मोठ्या रंगदारपणें सांगत असतों, ती घडलीच नाहीं

किंवा घडणें शक्यच नाहीं, असा ऐकणाराला नुसता संशयसुद्धां येतां कामा नये; त्याचप्रमाणें या कलेच्या सेवकांनीं हेंही लक्षांत ठवलें पाहिजे, कीं स्वतःचा मोठेपणा दाखविण्याकरितां किंवा असाच दुसरा कांहींतरी स्वार्थी हेतू साधण्याकरितां थापा मारणें हें खऱ्या थापाड्याला शोभत नाहीं.

म्हणूनच माझ्या मतें कवी, कादंबरीकार, नाटककार हे खरे थापाडे होत. आपण त्यांना थोर थापाडे म्हणूं पाहिजे तर. मोठ्या प्रमाणावर मारलेल्या प्रतिभाप्रचुर थापा, म्हणजेच ललित वाङ्मय असें मला वाटतें. अर्थात् हे शब्द वाचून साहित्यिकांनीं माझ्यावर रागावूं नये, कारण त्यांना कोणत्याही प्रकारें कमीपणा आणण्याकरितां मी हे शब्द वापरलेले नाहींत. माझा हेतू फार उदात्त आहे. थापा मारणारांनीं आपल्या कलेची जर मनःपूर्वक उपासना केली, तर ते कुठच्या दर्जाला जाऊन पोहोचूं शकतील हेंच त्यांना मला दाखवून द्यावयाचें आहे.

मला खरोखरच प्रामाणिकपणें वाटतें कीं, माणसांमध्यें थापा मारण्याची जी प्रवृत्ति असते तिला आपण उत्तेजन द्यावें. थाप मारण्याची इच्छा तरी कां होते, याचा सूक्ष्म विचार करतां मला असें वाटतें. कीं प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यांसमोर त्याच्या अगदीं जिव्हाळ्याचें असें कांहींतरी एक ध्येय असतें; आणि बहुधा तें साधणें शक्य नसतें. तेव्हां तें साधल्यानंतर जो आनंद मिळणार असतो तो उपभोगण्याकरितां सत्यसृष्टींत तें साधत नाहीं तर नाहीं, निदान कल्पनासृष्टींत तरी तें साधावें; आणि खरोखरच सत्यसृष्टींत तें साधलें आहे असें लोकांना सांगून तो लोभनीय आनंद उपभोगावा, हाच निरागस हेतू थाप मारणाऱ्याचा असतो, असा माझा तर्क आहे. आमचे गणूकाकाच घ्या ना. आपला अगदीं करडा स्वभाव असावा आणि घरांतल्या व बाहेरच्या लोकांनीं आपणाला जमदग्नीचा अवतार समजावें हें आमच्या गणूकाकांचें अगदीं जिव्हाळ्याचें ध्येय आहे. आपण आपल्या बायकोला आणि मुलांना किती भयंकर दराऱ्यांत ठेवलीं आहेत, हें जेव्हां ते मला मोठ्या आवेशानें सांगत असतात, तेव्हां ते उघड उघड थाप मारताहेत याची मला जाणीव असते. कारण काकूंच्या समोर काका नुसते गोगलगाय होतात, हें मला पक्कें ठाऊक आहे. पण मी मनाशीं म्हणतों, कीं आपण भयंकर दरारा गाजविणारा उग्र पुरुष आहोंत अशी थाप मला मारून स्वतःचें प्राणप्रिय ध्येय साधल्याचा थोडाबहूत आनंद जर काकांना चाखतां आला, तर तो त्यांना कां न चाखूं द्यावा ?

तत्त्वज्ञानाचा पराभव

प्रेमव्यवहारांत जो एक प्रकारचा चोरटेपणा असतो, त्याची अनेक कारणें मी आतांपर्यंत ऐकलीं होतीं, वाचलीं होतीं आणि अनुभवलींही होतीं. पण तरुणतरुणींनां आपण एकमेकांवर प्रेम करतों, हें जाहीरपणें कबूल करावयाला जी एक प्रकारची लाज वाटते तिचें एक नवीनच अजब कारण नुकतेंच माझ्या वाचण्यांत आलें. प्रसिद्ध नैराश्यवादी (Pessimist) तत्त्ववेत्ता शोपेनहॉर याचें कांहीं लिखाण मी वाचीत होतों. त्यांत स्त्रीपुरुषांमधल्या आकर्षणाची आणि एकंदर प्रेमव्यवहाराची मीमांसा करतांना तो म्हणतो, कीं स्त्रीपुरुषांना आपल्या एकंदर प्रेमव्यवहाराची लाज वाटते याचें कारण असें, कीं आपल्या या आनंददायक आकर्षणाचें पर्यवसान विवाहांत होऊन आपण एका नवीन जीवाची पुढें मागें या दुःखपूर्ण जगांत दुःखें भोगण्याकरितां भर घालणार, हें लाजिरवाणें सत्य त्यांच्या मनाला सारखें टोंचत असतें !

दुःख आणि निराशा याशिवाय जगांत दुसरें कांहींच नाहीं, असें प्रतिपादन करणाऱ्या शॉपेनहॉरच्या दृष्टीनें प्रेमाच्या चोरटेपणाची ही मीमांसा बरोबरच आहे; कारण जगांतल्या नाना दुःखांच्या खाईंत स्वतः पिचत असतां मनुष्य-प्राणी जगांत जगण्याकरितां जर आणखी नवीन मनुष्यप्राणी निर्माण करूं लागला तर त्याच्या त्या कृत्यासारखें लाजिरवाणें आणि दुष्टपणाचें दुसरें कोणतें कृत्य असणार ?

हें सर्व जरी खरें असलें, तरी मला गम्मत वाटली ती शोपेनहॉरचें तत्त्वज्ञान आणि त्याचें जीवित यांची तुलना करतांना. शोपेनहॉरचें म्हणणें असें, कीं जगणें हें इतकें दुःखपूर्ण असूनही मनुष्य जगूं इच्छितो याचें कारण सर्व मनुष्यांच्या अंतःकरणांत जगण्याची इच्छा (Will to live) ही अत्यंत प्रबळ प्रेरणा आहे. सर्व दुःखांतून मुक्त व्हावयाचा उपाय म्हणजे ही प्रेरणाच खच्ची करून टाकणें, किंवा थोडक्यांत

सांगावयाचें म्हणजे आत्महत्या करणें! मात्र स्वतः शोपेनहॉर बाहत्तर वर्षें जगला; इतकेंच नव्हे, तर स्वतःविषयीं वर्तमानपत्रांत कुठेंही चार स्तुतीचे शब्द आलेले असले तर लगेच तेवढा कागद कापून ठेवायचा त्याला म्हातारपणींही भारी नाद होता!

शोपेनहॉरचें हें तत्त्वज्ञान आणि जीवन पाहून मला एका प्रेमांत पडलेल्या तरुणाची कहाणी सांगितल्याशिवाय रहावत नाहीं. या प्रेमवेड्यानें आपल्या प्रियकरणीला एक लांबलचक प्रेमपत्र लिहिलें. त्यांत त्यानें आपल्या वल्लभेला लिहिलें होतें, कीं " तुझ्यासाठीं मी जिवाचें रान करीन, सात समुद्र ओलांडावयाला मागेंपुढें पहाणार नाहीं, वाटेल ते कष्ट करीन, उपासतापास साहीन " वगैरे वगैरे; आणि पत्राच्या शेवटीं त्यानें एक ताजा कलम टाकला होता; त्यांत " किंचित् पडसें झाल्यामुळें आज संध्याकाळीं तुला भेटायला येणें मला शक्य होणार नाहीं; तरी तूं क्षमा करशील अशी आशा आहे. " असा मजकुर लिहिला होता!

आत्महत्येच्या संप्रदायाचा प्रसार करूं पहाणारा नैराश्यवादी तत्त्ववेत्ता बहात्तर वर्षें जगतो आणि शांतपणें बिछान्यांत मरतो. हाच माझ्या मतें नैराश्यवादी तत्त्वज्ञानाचा पुरेसा पराभव आहे. आणि तत्त्वज्ञान निराशावादी असो किंवा आशावादी असो, जीवनापुढें त्याचा नेहमीच पराभव होतो. अर्थात्, त्यांत नवल वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. कारण तत्त्वज्ञानाशिवाय जीवन असूं शकतें; पण जीवन नसतें तर तत्त्वज्ञान अस्तित्वांतही येऊं शकलें नसतें.

कलेचा परीस

कांहीं दिवसांपूर्वीं एका मित्राशीं माझा मोठा कडाक्याचा वादविवाद झाला. अर्थात् त्याला वादविवाद म्हणण्यापेक्षां वितंडवाद म्हणणेच अधिक शोभेल. आमच्या वादाचा विषय काय, तर रवींद्रनाथ टागोर मोठे कीं लोकमान्य टिळक मोठे ! खरें पाहूं गेल्यास ही दोनही माणसें आपापल्या क्षेत्रांत आपापल्या परीनें मोठी आहेत, आणि हा भलताच वितंडवाद करणारे आम्ही दोघेही महामूर्ख होतों. पण असला मूर्खपणा आपण कितीतरी वेळां करतों. आम्ही अगदीं हमरीतुमरीवर आलों होतों. माझा मित्र माझ्या अंगावर ओरडून म्हणाला, " अरे तुझ्या टागोरांना आमच्या टिळकांवर काव्य लिहावीं लागतील !"

"टागोर एखाद्या उंदराच्या पिल्लावर सुद्धा सुंदर काव्य लिहितील. म्हणजे कांहीं उंदराचें पिल्लू टागोरापेक्षां श्रेष्ठ ठरत नाहीं !" मी त्याला शांतपणें उत्तर दिलें, " टिळकांचा अपमान करण्याचा माझा उद्देश नाहीं. पण कवीपेक्षां काव्याचा विषय अधिक मोठा ठरूं लागला, तर दगडाच्या मूर्ति घडविणाऱ्या कलावंतापेक्षां दगडच श्रेष्ठ ठरावयाचा ! "

माझें हें उत्तर ऐकून माझा मित्र थिजूनच गेला.

आमचा हा वाद मूर्खपणाचा होता, यांत शंकाच नाहीं. वाङ्मयक्षेत्रांत टागोर ही जेवढी श्रेष्ठ व्यक्ति आहे तेवढीच राजकारणांत टिळक ही थोर विभूती आहे. पण या वादाचा शेवट करतांना मी वर जो युक्तिवाद केला त्यामुळें एक नवीनच विचार माझ्या मनांत आला. टागोर परमेश्वरावर जितक्या सफाईनें एखादी कविता लिहितील, तितक्याच सफाईनें एकाद्या उंदराच्या पिल्लावरही कविता लिहूं शकतील, ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. इतकेंच नव्हे, तर या दोन्ही कविता श्रेष्ठ दर्जाच्या कलाकृति ठरूं शकतील. एक कविता उंदरासारख्या क्षुल्लक प्राण्यावर आहे म्हणून ती कमी दर्जाची आणि दुसरी प्रत्यक्ष परमेश्वरावर आहे म्हणून ती उच्च दर्जाची असें मुळींच होणार नाहीं. मला मौज वाटली ती याच गोष्टीची, कीं कलेच्या राज्यांत उंदीर आणि परमेश्वर एकाच दर्जाचे !

मला वाटतें, कला ही परीसासारखी आहे. ज्याप्रमाणें परीसानें लोखंडाला

स्पर्श केला कीं त्याचें सोनें होतें, त्याचप्रमाणें विषय क्षुद्र असो अगर महान् असो, श्लील असो अगर अश्लील असो, कलेनें त्याला स्पर्श केला, कीं सौंदर्याची निर्मिती झालीच पाहिजे.

म्हणूनच अश्लील कला किंवा अश्लील वाङ्मय हा शब्दप्रयोगच मला चुकीचा वाटतो. अश्लील म्हणजे असुंदर; आणि जी कला सौंदर्य निर्माण करीत नाहीं ती कलाच नव्हे. अर्थात् ती कला अश्लील असेल तर कलाच होऊं शकत नाहीं, आणि कला असेल अर ती अश्लील होऊं शकत नाहीं!

एखाद्या कलाकृतीवर किंवा वाङ्मयकृतीवर 'अश्लील' म्हणून छाप मारणारे निर्बुद्ध टीकाकार चूक करतात ती हीच. विषय अश्लील असला, कीं यांच्या मतें ती कृती अश्लील झाली. जीवनांत अश्लील किंवा असुंदर गोष्टी खूप असतील, पण कलेच्या राज्यांत त्यांचा प्रवेश झाला कीं त्या सुंदर होतात, एवढीच गोष्ट हे लोक अचूक विसरतात. एखाद्या कादंबरीकारानें शहराच्या गलिच्छ भागाचें यथातथ्य वर्णन केलेलें असलें तर तें वर्णन घाणेरडें आहे, आणि एखाद्या फुलबागेचें वर्णन असलें तर तें सुंदर आहे, असें आपण म्हणत नाहीं. दोन्ही वर्णनानां ती कलापूर्ण असतील तर आपण सुंदरच ह्मणतों. तीच गोष्ट अश्लीलतेची. एखाद्या गोष्टींत शरीराच्या अश्लील गणल्या जाणाऱ्या एखाद्या भागाचें वर्णन आहे म्हणून केवळ ती गोष्ट अश्लील ठरणार नाहीं. ती जर कलापूर्ण ह्मणजे डोळयांना दिसणारें ह्मणा अगर मनाला प्रतीत होणारें ह्मणा कसलेंही सौंदर्य-निर्माण करणारी असेल, तर ती सुंदर ह्मणजे श्लीलच ठरणार. एखाद्या स्त्रीच्या उरोभागाचें एखाद्यानें विनाकारण पाल्हाळिक वर्णन केलें तर तें अश्लील ठरेल, पण तेंच मॅक्झिम् गॉर्कीसारख्या एखाद्या कलावंतानें उदात्त अगर सुंदर भावना निर्माण करण्याकरितां केलें तर त्याला कोण अश्लील ह्मणेल? आपल्या एका लघुकथेंत गॉर्कीनें एका भिकारणीच्या उरोभागाचें अत्यंत सूक्ष्म आणि तपशीलवार वर्णन केलेलें मला आठवतें. त्या भिकारणीच्या हीन, दीन परिस्थितीचें करुणाजनक चित्र रंगवितांना तिच्या फाटक्या लक्तरांतून ती आपला स्तन लपविण्याचा प्रयत्न करीत असतांहि लपविल्या न जाणाऱ्या तिच्या शुष्क स्तनाग्राचें समर्पक वर्णन करून, तिचें भुकेनें व्याकुळ झालेलें अर्भक त्या स्तनाकडे पाहून पाहून रडतें आहे; आणि तो दुग्धहीन, शुष्क स्तन आपल्या बाळाला दिसून त्यानें अधिक रडूं नये म्हणून तो लपविण्याचें त्या गरीब बाईचे केविलवाणे प्रयत्न चालले आहेत, असें अत्यंत हृदयविदारक चित्र गॉर्कीनें रेखाटलें आहे. अश्लीलतेच्या लोहखंडाला कलेच्या परीसानें स्पर्श केला कीं सौंदर्यरूपी सोनें निर्माण होतें तें असें.

स्वतःचा विचार

स्वतःला विद्वान् समजणाऱ्या एका शाळामास्तराची एक मजेदार गोष्ट सांगतात कोणतीही आधुनिक कविता त्याच्या हातांत दिली, कीं तिच्यांतले शब्द तो सरळ गद्यांत मांडतो आणि वाचून पहातो. अशा तऱ्हेनें वाचल्यानंतर त्या कवितेंत कांहींतरी नवीन सांगितलें आहे असें त्याला दिसलें, तरच त्या कवितेंत कांहींतरी तथ्य आहे असें त्याला वाटतें; नाहीं तर ती कविता तो टाकाऊ ठरवितो. या शाळामास्तराच्या कानांची लांबी आणि पायांची संख्या विचारण्याचा मोह मला अनिवार होतो. गद्यांत सांगतां येण्यासारखी कांहींतरी नवीनच गोष्ट सांगणें एवढाच जर काव्याचा हेतू असता, तर नादमधुर, अर्थगंभीर शब्द, छंदोमय रचना, गानक्षमता इत्यादि इत्यादि काव्य ज्यामुळें काव्य होतें, अशा गोष्टींचे उपद्व्याप करण्याची कुणाही कवीला जरूरच पडली नसती. पृथगात्म कविता लिहिणाऱ्या कुणाही कवीच्या काव्यांत नवीन असें कांहींच सांगितलेलें नसतें. किंवा त्याची विशिष्ट नादमधुर शब्दरचना अथवा भाषाशैली यांतच त्याचें नावीन्य अथवा पृथगात्मता असते, असें म्हणें मुळींच म्हणणें नाहीं. पण नावीन्य किंवा मौलिकता (Originality) म्हणजे काय, याची वरील तऱ्हेच्या टीकाकारांना कल्पनाच नसते.

तसें पाहूं गेल्यास डान्टे, कालिदास, शेक्सपियरपासून तों अगदीं आजकालच्या रूपर्ट ब्रूक्, बालकवी, माधवज्यूलियनपर्यंतच्या सर्व कवींनीं प्रेमकाव्यें लिहिलीं आहेत. एक कुणीतरी सुंदर, तरुण स्त्री असणें, कवीनें तिच्यावर प्रेम करणें, तिनें हंसणें, रुसणें, कवीच्या गळ्यांत पडणें आणि कवीचे स्वर्गाला हात लागणें; तिला दुखणें येणें, तिनें मरणें किंवा दुसऱ्या कुणा पुरुषाच्या तिनें नादीं लागणें आणि कवीवर आकाशांतली कुऱ्हाड कोसळणें, हाच एक विषय येऊन जाऊन या सर्व प्राचीन, अर्वाचीन, लहानथोर कवींनीं निरनिराळ्या सुरांत आळविला आहे. त्या शाळामास्तरानें जर

गद्यांत मांडून या कवींच्या कविता वाचल्या, तर त्यांत त्याला या एका गोष्टीखेरीज दुसरें कांहींएक अपूर्व असें सांपडणार नाहीं. मला त्या शाळा-मास्तराची दया येते. पण जगांत जें कधीं झालेंच नाहीं, किंवा आतांपर्यंत कुणी कधीं केलेंच नाहीं तें करणें म्हणजे मौलिकता, अशी वस्तुस्थिती नाहीं, त्याला माझा इलाज नाहीं.

जगांत अगणित माणसें आहेत. प्रत्येक माणूस दुसऱ्या प्रत्येक माणसाहून निराळा आहे. पण तो निराळा आहे म्हणजे त्याला चार डोळे किंवा पांच पाय आहेत, असा त्याचा अर्थ नव्हे. सर्व माणसांना दोन डोळे आणि दोनच पाय आहेत. सर्वांचे नाक, डोळे, कान सारखेच आहेत; पण प्रत्येक चेहऱ्यांत या सर्व अवयवांची मांडणी अशा कांहीं वेगवेगळ्या तऱ्हांनीं केली आहे, कीं प्रत्येक चेहेरा इतर चेहेऱ्याहून निराळा आणि नवीन वाटतो. प्रेम हा एकच विषय शेक्सपियरनें हाताळला आहे,आणि शेलेनेंही हाताळला आहे; प्रेम या एकाच भावनेची तार कलापीनें छेडली आहे आणि केशवसुतांनींही छेडली आहे. पण शेलेचें व्यक्तित्व आणि प्रेमभावना या दोहोंच्या संयोगामुळें जो एक नवीनच पदार्थ निर्माण झाला तो साऱ्या जगांत एक आणि एकच. तसा दुसरा पदार्थ जगांत झाला नाहीं आणि होणार नाहीं. जगांत प्रेम कितीतरी ठिकाणीं सांपडेल; पण 'शेले अधिक प्रेम' हें समीकरण:एकमेवच रहाणार.तसेंच एकमेव शेक्सपियर आणि प्रेम हें समीकरण. कवीनें किंवा लेखकानें काय नवीन सांगितलें आहे यांत त्याची मौलिकता नसते. सर्वांनीं सांगितलें आहे तेंच तो सांगेल; पण तें त्यानें—त्या विशिष्ट व्यक्तीनें सांगितलें आहे, यांतच त्याची अपूर्वाई. अपूर्व वस्तु निर्माण करण्याची शक्ती म्हणजे प्रतिभा हें खरें; पण अपूर्व म्हणजे 'जें झालेंचि नाहीं, तें निर्माण करावें काई !' नव्हे, तर पूर्वी असलेल्याच दोन वस्तू, पण त्यांचा कधीं न घडलेला संयोग झाल्यामुळें निर्माण झालेलीं तिसरीच नवीन वस्तु. पिंवळा रंग जगांत असतो आणि निळाही असतो. पण हे दोन रंग एकमेकांत मिसळले, कीं अगदीं अपूर्व असा तिसराच हिरवा रंग निर्माण होतो. तोच प्रकार वाङ्मयांत. प्रेम हा विषय अनादिकालापासून जगांत आहे. त्यांत शेलेचें व्यक्तित्व मिसळलें, कीं शेलेचें अपूर्व प्रेमकाव्य निर्माण होतें; त्यांत केशवसुतांचें व्यक्तित्व मिळवलें कीं केशवसुतांचें मौलिक प्रणयगीत जन्माला येतें. कुणीसें म्हटलें आहे तेंच मला खरें वाटतें; कीं मौलिकता म्हणजे इतरांहून कांहीं तरी निराळाच विचार करणें नव्हे, तर स्वतःचा विचार स्वतःच करणें.

‘ नीति आणि अनीति....’

पॉन्टियस् पायलेट्नें ‘ सत्य म्हणजे काय ? ’ हा प्रश्न जितक्या साळसूद-पणानें विचारला होता, तितक्याच साळसूदपणानें ‘ नीति म्हणजे काय ? ’ हा प्रश्न मला विचारावासा वाटतो ! याचा अर्थ असा नव्हे, कीं मला अनीति आवडते. माझ्यापुढें हा प्रश्न उभा रहातो तो मी जेव्हां नीतिअनीतीच्या कल्पनांच्या इतिहासाकडे सूक्ष्म दृष्टीनें पहातों तेव्हां.

परवां असाच एक प्रसंग घडला. धान्य लबाडीनें सांठवून ठेवून सरकारला फसविण्याबद्दल रशियामधल्या न्यायकोर्टानें कांहीं शेतकऱ्यांना मृत्यूच्या शिक्षा फर्मावल्या. एवढ्याशा अपराधासाठीं देहान्त शिक्षा दिल्या म्हणून रशियन् कम्युनिस्ट किती दुष्ट दैत्य आहेत, असा भांडवलदारांच्या वर्तमानपत्रांनीं जगभर डांगोरा पिटावयाला सुरवात केली. आणि खरोखरच भांडवलशाहीला पोषक अशा समाजरचनेंत ज्याला ‘ नीति ’ ‘ नीति ’ म्हणतात त्या दृष्टीनें तो कांहीं मोठासा गुन्हा नव्हताच. कारण लाखो बेकार लोक भाकरीच्या तुकड्याकरितां उपाशी मरत असतांना, जिला ‘ भांडवलशाहीचा स्वर्ग ’ म्हण-तात त्या अमेरिकेमध्यें गव्हाचे भाव चढवून, स्वतःच्या तुंबड्या भरण्याकरितां गव्हाचीं कोठारेंच्या कोठारें तिकडचे भांडवलदार जाळून भस्मसात् करतात ! आणि तो मुळींच गुन्हा समजला जात नाहीं. कारण खाजगी मालमत्ता वाढ-विण्याकरितां जें जें करावें लागतें, तें तें भांडवलदारी समाजव्यवस्थेंत महान् नीतितत्व म्हणून समजलें पाहिजे ! पण रशियाची गोष्ट वेगळी आहे. समाजाच्या सामुदायिक हिताकरितां—सत्ताधारी वर्गाच्या खाजगी तिजोऱ्या भरण्या-करितां नव्हे—रशियाची समाजव्यवस्था आहे. आणि समाजस्वास्थ्याला धोका पोहोंचेल अशी एखादी गोष्ट जर कुणी केली, तर ती भयंकर अनीति-कारक समजली जाऊन त्या समाजकंटक गुन्हेगाराला कडक शासन केलें जातें. लोक अन्नान्न करीत असतां धान्य सांठवून ठेवणें, हा रशियांत खरो-

खरच अक्षम्य गुन्हा समजला जातो. आणि याच गुन्ह्याला भांडवलशाहींत भांडवलदारांचा जन्मसिद्ध नैतिक हक्क समजला जातो !

खरी गम्मत अशी आहे, कीं विशिष्ट समाजव्यवस्थेंत जो वर्ग सत्ताधीश असेल, तो आपल्या वर्गहिताला ज्या ज्या गोष्टी पोषक त्या त्या नीतिकारक व ज्या ज्या स्वहितविरोधी त्या त्या अनीतिकारक, असें ठरवून टाकतो. मनुस्मृतीचा काळ घ्या. ब्राम्हणाला चारी वर्णांपैकीं खालच्या कुठल्याहि वर्णांतल्या स्त्रीशीं विवाह करावयाला मोकळीक ! ब्राह्मणानें शूद्र स्त्रीशीं व्यभिचार केला तर त्याला थोड्याशा मोहरा दंड; पण शूद्रानें ब्राम्हणीशीं व्यभिचार केला, तर हालहाल करून त्याला ठार करावयाचा ! ब्राम्हणानें शूद्राला शिवी दिली तर विशेष कांहीं नाहीं; पण शूद्रानें जर का ब्राह्मणाला शिवी दिली, तर लोखंडाचा खिळा तांबडा लाल तापवून दहा आंगळे त्याच्या तोंडात खुपसावा, असें आमचे पूज्य पूर्वज मनुराज सांगतात ! वर्गहितसंरक्षणाचा इतका किळसवाणा कळस जगाच्या इतिहासांत दुसरीकडे कुठें सांपडेल किंवा नाहीं, यांची मला शंका वाटते

आणि नीतितत्त्वांच्या ऐतिहासिक उगमाच्या गहन गोष्टी थोडा वेळ बाजूला ठेवून, आजच्या नीतीअनीतिच्या आहेत त्या कल्पनासुद्धां क्षणभर बरोबर आहेत असें धरून चाललों, तरीसुद्धां ' नीति ' ' नीति ' म्हणजे काय, असा प्रश्न मला विचारावासा वाटतो. कारण ' नीतिमान् ' ' नीतिमान् ' म्हणून मिरवणारे बरेचसे लोक, ज्यांना अनीतीनें वागावयाची कधीं संधीच मिळत नाहीं, असे असतात ! निःस्त्रीक अशा बेटावर तीनचार वर्षे अडकून पडलेल्या रॉबिन्सन क्रूसोनें ' मी चार वर्षे कडकडीत ब्रह्मचर्य पाळलें, ' म्हणून जर फुशारकी मारली तर तो जितका नीतिमान् ठरला असता तितकेच नीतिमान् बहुतेक लोक असतात.मला तर वाटतें कीं पुण्यशील कृत्य करणाऱ्यापेक्षां प्रचंड पाप करणाऱ्या माणसालाच अधिक नीतिधैर्य लागतें. कारण पुण्य करणाराला ' उदो ' ' उदो ' करून सर्व जग आपणाला डोक्यावर घेणार ही स्वार्थी आशा तरी असते, पण पाप करणाराला चारी बाजूंनीं भयंकर निंदा आणि प्रखर वाग्बाण सहन करण्याची तयारी करावी लागते !

" कांहीं उपयोगी प्राणी...."

नुकताच कुठल्याशा एका अमेरिकन मासिकांत कांहीं राजकीय विषयावर चाललेला वाद मी वाचीत होतों. एका गृहस्थानें कांहीं एक विधान केलें होतें, आणि त्यावर त्याच्या प्रतिपक्षीयांनीं जोराचा हल्ला चढविला होता. बऱ्याचशा प्रतिपक्षीयांचा हल्ला न्याय्य आणि चिकित्सक बुद्धीनें केलेला होता. पण कांहीं प्रतिपक्षीयांची टीका कमालीची वैयक्तिक आणि कुत्सित स्वरूपाची होती. दुसऱ्या तऱ्हेची टीका करणाऱ्यांचें व त्या गृहस्थाचें कांहीं खासगी वैर असावें, असा तो वाद वाचणाऱ्या माझ्या बऱ्याचशा मित्रांनीं तर्क केला.

" त्यांचें खासगी वैर असलेंच पाहिजे, असें मला कांहीं वाटत नाहीं " असें मी म्हणतांच, माझ्या मित्रांना मोठें आश्चर्य वाटलें.

मला या लोकाच्या आश्चर्याचें आश्चर्य वाटतें! सर्प विषारी दंश कां करतो किंवा कावळा घाणींतच चोंच कां खुपसतो, याचें आपणाला आश्चर्य वाटतें का? बुलबुलाच्या गोड गाण्याला निसर्ग जितका जबाबदार आहे, तितकाच सर्पाच्या विषारी दंशालाहि तोच जबाबदार आहे. दुग्धजलाच्या मिश्रणांतून फक्त दूध प्राशन करणें हें हंसाला जितकें नैसर्गिक तितकेंच चांगल्या आणि घाणेरड्या वस्तूंतून नेमकी घाणेरडी वस्तू लांबविणें हें कावळ्याच्या बाबतींत नैसर्गिक. या सर्व गोष्टी नैसर्गिक असल्यामुळें त्याबद्दल आश्चर्य व्यक्त करणें किंवा त्या प्राण्यांवर दोषारोप करणें हें योग्य आहे, असें मला वाटत नाहीं. सर्पाला दुष्ट किंवा कावळ्याला घाणेरडा म्हणणाऱ्यांचा मला खरोखरच संताप येतो. काळ्या माणसाला ' काळा ' म्हणून हिणविणें किंवा ठेंगण्या माणसाला ' बुटका ' म्हणून हंसणें, हें जितकें असभ्य, तितकेंच सर्पाला ' दुष्ट ' किंवा कावळ्याला ' घाणेरडा ' म्हणणें, हें असभ्य आहे, असें माझें प्रांजळ मत आहे. इतकेंच नव्हे तर या दोन्ही प्राण्यांचा जगाला इतका उपयोग आहे, कीं त्याबद्दल आपण त्यांचे आभारच मानले पाहिजेत.

भौतिक जगांत या दोन प्राण्यांचा जितका उपयोग आहे तितकाच उपयोग वाङ्मयसृष्टींत वैयक्तिक, कुत्सित टीका करणाऱ्या टीकाकारांचा आहे, असें मला वाटतें. इकडे तिकडे पडलेल्या घाणीचें उच्चाटन करून कावळा ज्याप्रमाणें शहराच्या आरोग्याला मदत करतो, त्याचप्रमाणें एखाद्या लेखकांत थोड्याबहुत मिळालेल्या यशानें जर अहंतेची घाण सांचली असेल, तर वरील तऱ्हेच्या टीकाकारांच्या विषारी टीकेनें ती खात्रीनें साफ होते. आणि असल्या टीका-कारांचा दुसरा एक फारच मोठा उपयोग होतो निसर्गशास्त्रवेत्ते सांगतात, कीं सर्प, वाघ, सिंह इत्यादि मानवांची मृत्युसंख्या वाढविणारे प्राणी निर्माण करण्यांत जगाची लोकसंख्या योग्य मर्यादेंत रहावी, असा एक निसर्गाचा हेतू आहे. रोगांच्या सांथी, धरणीकंप, अतिवृष्टी इत्यादि निसर्गाच्या अनेक साधनांपैकीं हिंस्र प्राणी हेंही एक त्याचें साधन आहे. मला वाटतें वाङ्मयसृष्टींतही हाच नियम लागू आहे. वाङ्मयाच्या बेफाट पैदाशीला कांहींतरी आळा बसावा म्हणून उपरिनिर्दिष्ट मनोवृत्तीचे टीकाकार जन्माला येत असावेत. उगाच लिहावयाचें ह्मणून कांहींतरी दुबळें लिखाण लिहिणाऱ्या बऱ्याच लेखकांच्या लेखण्या असल्या टीकाकारांच्या कुत्सापूर्ण विषारी टीकेनें मृतप्राय होत असल्या पाहिजेत. मी तरी याबद्दल या टीकाकारांना दोष देणार नाहीं. जगण्याचा अंगांत जोम नाहीं, तर जगाच कशाला ?

हे लोक वैयक्तिक द्वेषानें लिहीत असतील, हें मुळीं मला खरेंच वाटत नाहीं. एखाद्या लेखकाचा वैयक्तिक द्वेष करून टीकाकाराला मिळणार काय ? मला वाटतें कुठल्याही लिखाणांतली चांगली गोष्ट ग्रहण करून आनंद अनुभवण्याची शक्तीच या लोकांत नसावी. आंधळ्याला सुंदर वस्तू दिसत नाहींत म्हणून, किंवा बहिऱ्याला मधुर नाद श्रवण करतां येत नाहींत म्हणून त्यांची लोक दया करतात; आणि वाङ्मयांतला आनंद अनुभवण्याची शक्ती अजीबात नसलेल्या वरील तऱ्हेच्या दुर्दैवी टीकाकारांवर मात्र आग पाखडतात, हें माझ्या मतें भयंकर अन्याय्य आहे. अंधपणाचें, बहिरेपणाचें किंवा असेंच दुसरें एखादें शारीरिक व्यंग असलेला दुःखीकष्टी मनुष्य ज्याप्रमाणें जगावर नेहेमीं कातावतो आणि त्याच्या तोंडांतून अकारण कटु शब्द बाहेर पडतात, त्याचप्रमाणें वाङ्मयांतील विशुद्ध आनंद चाखण्याचें ज्याला इंद्रियच नाहीं, अशा माणसाच्या लेखणींतून कुत्सापूर्ण विषारी शब्द बाहेर पडतात. मग अशा प्राण्यांवर गहजब करावयाचा कीं त्यांची कींव करावयाची ?

“ प्रेमांत पडणें !........”

दीडदोन वर्षांपूर्वी माझ्या एका मित्राचा प्रेमभंग झाला. सुस्कान्यांचे झंझावात सुटले. अश्रूंचा पाऊस पडला. वगैरे वगैरे सर्व प्रकार यथाविधी यथासांग झाले. खरोखरच तीन चार महिने तो बिचारा अगदीं पिसाटासारखा होऊन खचून गेला होता. यापुढें आपल्या आयुष्यांत सुखाचा सूर्य कधींच उगवणार नाहीं, आपलें जीवन म्हणजे औदासीन्याची कधींही न संपणारी एकच एक अशी काळोखी रात्र होणार वगैरे वगैरे उद्गार त्यानें आमच्या समोर काढले आणि त्याची ती स्थिती पाहून आमच्याही डोळ्यांना पाणी आले.

या प्रेमभंगाचें कारण अर्थात् नेहमींचें आणि ठराविक होतें. त्याच्या प्रेम-देवतेच्या आईबापानीं–विशेषःत बापानें–त्या लग्नाला विरोध केला, आणि हें लग्न झाल्यास प्राण सोडूं असा धाक घातला. ती मुलगी होती आर्य स्त्री. आणि आर्य स्त्री ही लग्नानंतर जितकी पतिव्रता असते, तितकीच लग्नापूर्वी पितृनिष्ठ असल्यामुळें त्या मुलीनें कढत कढत अश्रूंचें सिंचन करीत आणि आपल्या बापासाठीं आपण उदात्त आत्मत्याग करीत आहोंत, अशा हुता-त्म्याच्या आविर्भावानें, ज्याच्या संसाराचे सारे बोटावर मोजण्याइतके दिवस उरले होते, अशा म्हाताऱ्या बापासाठीं संसाराला नुक्तीच कुठें सुरुवात होणार होती, अशा आमच्या तरुण मित्राचा त्याग केला ! अर्थात् आपल्या मुलीनें आपल्या मनाविरुद्ध लग्न केल्यामुळें एखाद्या बापानें प्राण सोडल्याचें उदाहरण माझ्या तरी अजून ऐकिवांत नाहीं. उलट असल्या लग्नानंतर कांहीं दिवस गेल्यावर नातू कधीं होतो याची वाट पहात बसणारे आईबापच बरेचसे माझ्या दृष्टीला पडले आहेत. पण हें तत्त्व मला पटलें तरी बऱ्याच मुलींना अजून पटावयाचें आहे ! तरुण प्रेमिकांनीं धीर खचूं न देतां स्त्रीवर्गात या तत्त्वाचा जारीनें प्रचार करावा !

पण मला या सर्व प्रकरणांत गम्मत वाटली ती यानंतर झालेल्या प्रकाराची. पुढें कांहीं दिवसांनीं आमच्या त्या मित्राची आणि एका मुलीची ओळख झाली. ओळखींतून दाट मैत्री, आणि दाट मैत्रींतून प्रेमाचा उद्भव झाला. आणि आतां तो पहिल्या इतकाच, किंवा त्याहून थोडा अधिकच आनंदी, सुखी आहे. त्या सुस्काऱ्यांची, त्या अश्रूसिंचनाची, त्या काळोख्या रात्रीची त्याला आठवणसुद्धां आहे असें दिसत नाहीं. त्याच्या चंचलपणाबद्दल त्याला हिणवून कांहीं लोक त्याला हंसतात. पण मला मात्र त्याच्या निरोगी मनोवृत्तीबद्दल त्याचें मनः-पूर्वक अभिनंदन करावेंसें वाटतें. त्याच्या वृत्ती मला अत्यंत नैसर्गिक आणि योग्य वाटतात. निसर्गाला कसल्याही पोकळीचा अत्यंत तिटकारा आहे, (Nature abhors vacuum) हा सिद्धांत सुप्रसिद्ध आहे. मग हृद-याची पोकळी तरी या सिद्धांताला अपवाद कां असावी ?

एकनिष्ठ प्रेम, याचा अर्थ एकावेळीं एखाद्या स्त्रीनें एकाच पुरुषावर प्रेम करणें, किंवा एखाद्या पुरुषानें एका वेळीं एकाच स्त्रीवर प्रेम करणें, असा असेल, तर त्यांत कांहीं तरी अर्थ आहे. कारण एका वेळीं दोन स्त्रियांवर किंवा दोन पुरुषांवर एकदम प्रेम करणें पुरुषाला किंवा स्त्रीला बहुधा अशक्य असतें, आणि शक्य असलें तरी तसली भानगड अनर्थावह होते. पण एकनिष्ठ प्रेमाचा वेळीं अवेळीं ' उदो ' ' उदो ' करणाऱ्यांच्या एकनिष्ठतेच्या कल्पना कांहीं और आहेत ! त्यांचें म्हणणें असें, कीं स्त्रीपुरुषांमधलें प्रेम नाहींसें झालें किंवा कांहीं कारणामुळें तीं दोघें एकमेकांना पारखीं झालीं तर त्यांनी यावज्जीव दुसऱ्या एखाद्या व्यक्तीवर पुन्हां प्रेम म्हणून करूं नये ! उदात्त एकनिष्ठता म्हणजे हृदयाला झालेली जखम कधींही भरूं न देतां ती तशीच वहात रहा-ण्याची सदा सर्वकाळ खटपट करीत राहणें ! असल्या रोगट मनोवृत्तीनाच जर अलौकिक एकनिष्ठता म्हणावयाचें असेल, तर त्यापेक्षां आरोग्यदायक अशी रंगेल चंचलता शतपटीनें बरी, असें माझें प्रांजळ मत आहे !

पण कवींनीं आणि कादंबरीकारांनीं हृदयाच्या जखमा अश्रुसिंचनानें जन्म-भर ओल्या ठेवणाऱ्या रोगी रडतराऊतांनाच नायक करून घोड्यावर बस-विल्यामुळें एकनिष्ठेच्या या खोट्या कल्पनांचा फार फैलाव झाला आहे. खरें पाहूं गेल्यास प्रेमभंगामुळें हृदय भग्न झालें तर तें जन्मभर तसेंच ठेवण्यांत मोठेपणा कसला ? प्रेमांत पडणें ही एक नैसर्गिक सहजप्रवृत्ती आहे. त्याच-प्रमाणें प्रेमभंग होणें, ही एक नैसर्गिक आपत्ती आहे. त्या आपत्तींत लोळत रहाण्याचा आग्रह धरणें म्हणजे ताप आलेल्या माणसानें तापांतच रहाण्याची खटपट करण्यासारखें आहे ! त्यांत मोठेपणा तर कांहीं नाहींच नाहीं; पण

उलट तें एक शरीरविकृतीचें लक्षण आहे. नैसर्गिक आपत्तींवर विजय मिळविणें यांतच मनुष्याचा मनुष्यपणा आहे. मानवी सुधारणेचा इतिहास म्हणजे काय, असें जर मला कुणी विचारलें, तर मानवी सुधारणेचा इतिहास म्हणजे मानवानें निसर्गावर एका मागून एक मिळविलेल्या अभिमानास्पद विजयांची माला, हेंच उत्तर मी त्याला देईन.

आणि म्हणूनच प्रेमांत ' पडण्याच्या ' मी विरुद्ध आहे. मानवी मनाचा आतां इतका विकास झाला आहे कीं, त्याला आतां बावळटासारखा प्रेमांत ' पडण्याचा ' प्रसंग खास येऊं नये. प्रेम ही एक मानवी जीवनाला आवश्यक वस्तु आहे, हें एकदां निश्चित झालें, आणि निष्प्रेम आयुष्य कंठणें हें अशक्य आहे, आणि शक्य असलें तरी तें अनैसर्गिक अतएव चांगलें नाहीं, याची एकदां खात्री झाल्यावर, ही गोष्ट व्यवस्थितपणें आणि कमी त्रासांत कशी करतां येईल या उद्योगाला लागणें, हें मनुष्याचें कर्तव्य होय. म्हणूनच मी म्हणतों प्रेमांत ' पडूं ' नये, प्रेम करावें ! माझ्या म्हणण्याचा अर्थ इतकाच, कीं ' पडणें ' ही नामुष्कीची गोष्ट आहे. एखादी गोष्ट डोळे उघडे ठेवून जाणून बुजून करणें, यांतच प्राणिश्रेष्ठ मानवाचा मर्दपणा आहे.एकादा मनुष्य खड्डयांत पडला तर त्याची नुसती फजिती होतें, इतकेंच नव्हे तर सर्वत्र शरीर ठेंचाळून त्याला दुःखही होतें. पण तेंच त्यानें एकाद्या कितीही खोल खड्डयांत जाणून बुजून, तयारी करून जर उडी मारली तर त्याला लागत तर नाहींच, पण उलट त्याचा आत्मविश्वास वाढतो. प्रेम ही एक नैसर्गिक, आवश्यक गोष्ट आहे, याचें संपूर्ण ज्ञान झाल्यावर यापुढें माणसांनीं डोळे बंद करून प्रेमांत ' पडावें ' कां ?

प्रेम आंधळें आहे ही जुनाट कल्पना आतां फेकून देण्याची वेळ आली आहे, असें मला वाटतें. आणि आंधळे होऊन असहाय्यपणें प्रेमांत ' पडण्या ' पेक्षां अगदीं डोळसपणें आपला जोडीदार अगर जोडीदारीण पाहून त्याच्यावर अगर तिच्यावर ज्या दिवसापासून हिम्मतपूर्वक मानवप्राणी प्रेम करावयाला लागेल, त्या दिवशीं तो निसर्गावर आणखी एक विजय मिळवील आणि मानवी सुधारणेची आणखी एक विजयपताका फडकवील, यांत शंका नाहीं.

" कांहीं तरी...."

माझ्या ओळखीचे एक वृद्ध गृहस्थ आहेत. त्यांना जर कधीं आपण सहज विचारलें, " काय हो, काय चाललं आहे अलिकडे ? " तर त्यांचें या प्रश्नाला उत्तर ठरलेलें आहे, " कांहीं नाहीं. करतों आहे कांहींतरी. " आणि या कांहींतरीचा तुम्हाला कधींच उलगडा होत नाहीं. या गृहस्थांचें हें नेहमी-चेंच आहे. पण त्यांत त्यांनां आपण विशेष हंसण्यासारखें कांहीं आहे, असें मला वाटत नाहीं. आपणांपैकीं बहुतेक जण कितीतरी वेळां अशीच उत्तरें देतात. एकदां तर गणूकाकांशीं या ' कांहींतरीं ' वरून माझें कडाक्याचें भांडण झालें.

कुणातरी प्रख्यात राजकीय पुढाऱ्याच्या कार्यक्रमावर मी सडकून टीका केली; आणि त्याला खूप शिव्या हांसडल्या. गणूकाका पडले त्या देशभक्ताचे परमभक्त. संतापून त्यांनीं माझ्यावर उलट हल्ला चढविला.

" त्याच्या कार्यक्रमांत असतील दोष. पण तुम्ही कांहींच करीत नाहीं त्यापेक्षां तर तो ' कांहींतरी ' करतो आहे देशासाठीं " गणूकाका ओरडले.

" खरं आहे, " मी म्हणालों, " आम्ही देशाचं बरं वाईट कांहींच करीत नाहीं. तो कांहींतरी म्हणजे थोडं बहुत कां होईना, पण देशाचं नुकसान करतो आहे ! कांहींच न करण्यापेक्षां नुकसान केलेलं काय वाईट ? असंच कीं नाहीं, काका ? "

या 'कांहींतरी'ची मला फार चीड येते. एखाद्या गोष्टीची नीटशी स्पष्ट कल्पना नसलो, डोक्यांत कसला तरी घोटाळा उडालेला असला, कीं तो घोंटाळा लपविण्याकरितां या 'कांहींतरी'चा ढालेसारखा उपयोग करण्यांत येतो, असें मला वाटतें. पुष्कळ लोक माझ्याकडे केव्हां केव्हां लेख मागाव-याला येतात. साहाजिकच मी त्यांना पहिला प्रश्न असा विचारतों, " कोणत्या विषयावर लेख पाहिजे, बुवा तुम्हाला ? "

...'गोदू गोखले' आपल्या मुलीला जगांतील विषमतेची बाधा लागूं नये व जगांतील दांभिकपणा तिच्यांत शिरूं नये म्हणून तिला दिलेलें स्वतंत्र पद्धतीचें शिक्षण व आपण स्वतः वकील होऊन स्वतंत्र पद्धतीचें आचरणांत आणलेलें जीवन यांचें विस्तृत वर्णन या पुस्तकांत आहे...सध्यांच्या प्रचलित समाज पद्धतींतील अनेक दोष उघड केले आहेत...जातिभेद व आर्थिक पारतंत्र्य होतकरू लोकांची कशी मुस्कटदाबी करीत आहे याचें चित्र बरें रंगविलें आहे...'धर्म' कायद्याबरोबर कसा बदलत आहे वगैरे प्रश्न उत्तम रितीनें सोडवून दाखविले आहेत....

(त्रिकाळ)

...बबी गोखले ऊर्फ 'गांवदेवी गर्ल' या कुमारिकेचें आत्मवृत्त या कादंबरींत आहे...स्वातंत्र्येच्छू महाराष्ट्रीय विदुषी कशी असावी...सदोष शिक्षणपद्धती...कायद्याचें अज्ञान...जगांत सर्व भेकडांची परंपरा वगैरे प्रश्नांचा ऊहापोह केला आहे. वरेरकर मामांच्या स्त्री-स्वातंत्र्याच्या खऱ्या कल्पना यांत वाचावयास मिळतात...

महाराष्ट्र शारदा.

...ही कादंबरी स्त्रीस्वातंत्र्याचा पुरस्कार करण्याकरितां लिहिली असून 'नवमत'वादाचा उलगडा केला आहे......

(महाराष्ट्र)

...नायिका 'बबी गोखले' पुरुषजाति विरुद्ध बंड उभारणाऱ्या आपल्या आईपेक्षां (गोदू गोखले) तडफदार आहे. इतकेंच नव्हे तर 'मासे बेटी सवाई' आहे...कुमारी-माता जगांत उजळ माथ्यानें पुरुषांच्या दुष्टाव्याचा डांगोरा पिटीत असल्याचें आढळून येतें...कायदेभंगाची (१९३०) पार्श्वभूमी घेतली आहे. ...सामाजिक जीवनांतील व कायद्यानें केलेली स्त्रियांची मुस्कटदाबी वगैरे प्रश्नांची छाननी उत्कृष्टपणें केली आहे...

(नवाकाळ.)

...या क्रांतिकारक सामाजिक कादंबरीनें सनातनी लोकांना जबरदस्त धक्का दिला आहे...नायिका असामान्य बुद्धिमत्तेची असून मानी आहे...नवमतवादाचा सोदाहरण विवेचन मार्मिक आहे...

(मौज.)

...नायिका पुरुष ज्ञातीची शितावरून भाताची परीक्षा केलेली दिसते... माणुसकीच्या धर्माचा प्रसार आमच्या हिंदुस्तानांत केव्हां होणार वगैरे प्रश्नांचा ऊहापोह आढळून येतो. कादंबरीच्या प्रांगणांत सुंदर वचनांचा सडा पडलेला दिसतो.

(विश्ववाणी.)

...ही क्रांतिकारक सामाजिक कादंबरी मराठी वाङ्मयांत अढळस्थान मिळविलेल्या प्रतिभावान लेखकानें (मामा वरेरकर) लिहिली आहे. नवमतवादाची खुली चर्चा यांत केलेली असून भाषा शैलीमुळें पुस्तक संग्राह्य झालें आहे.

(स्वच्छंद.)

—' तारका '—

ले. भ. नि. वागळे.

......बहुतेक कथा पतित स्त्रियांच्या करुण स्थितिदर्शक असून मनोरंजक आहेत......युवयुवतीविषयक सामाजिक दृश्यांचीं चित्रें फार मार्मिकपणें रंगविलीं आहेत. **(प्रमोद).**

......' कलंकित समाजांतील वेश्या पुत्राची कहाणी सांगण्याच्या परंपरेतील हा कथासंग्रह आहे......कुलीन नागरिकापेक्षां वेश्या अधिक परोपकारी कशी असते वगैरे......' समाजा ! तुझा न्याय विचित्र आहे खरा ! ' अशी धिःकाराची गर्जना केली आहे——' **(केसरी).**

......कथा लेखनाच्या बाबतींत बरीच मेहनत घेतली असल्यामुळें गोष्टी अतिशय हृदयंगम झाल्या आहेत. **(लोकमान्य)**

......वाङ्मयाकाशांत या ' तारका ' आपल्या शातल प्रकाशानें वाचकांच्या मनोवृत्ती सदैव आनंदीत ठेवताल.— **(एक वाङ्मयप्रेमी)**

याशिवाय विद्वान लेखकांनी व सर्व वृत्तपत्रांनीं या ' तारकां'चा एकमुखानें गुणगौरव केलेला आहे. **किं. १० आणे.**

—जलतरंग.—

ले.:—**वि. द. चिंदरकर** (ल. क. संग्रह) **किं. १२ आणे**

...भाषा साधी पण मोहक आहे...विविध तंत्र प्रकार व कल्पनावैचित्र्य भरपूर येतें....समाजांतील अन्यायाविषयींचा कळवळा, निसर्गसौंदर्याचीं कुशल शब्दचित्रें. मानवी मनाचें हळुवार निरीक्षण वगैरे गुण प्रामुख्यानें दिसतात......
(चित्रा)

...प्रादेशिक लघुकथा...कथाजीवनाच्या लहानमोठ्या भागाला स्पर्श करणाऱ्या आहेत... **(नवामनु)**

...खांडेकरांची ' दीपकरण ' नांवाची चिकित्सक प्रस्तावना या संग्रहास अनुरूप अशीच आहे. साध्या भाषेंत अंतःकरणांतील खोल भाव व्यक्त केले आहेत...
(लोकशक्ति)

...विषयांची विविधता भरपूर असल्यामुळें कथासंग्रह चटकदार वाटतो...
(विहार)

...लेखकानें आपली जन्मभूमि जी मालवण ह्या भागांतील साध्यासुध्या लोकांचीं जीवनचित्रें अत्यंत हळुवार हातानें चितारलीं आहेत... **(वसुंधरा)**

याशिवाय विद्वान लेखकांचे व सर्व वृत्तपत्रांचे उत्कृष्ट अभिप्राय आहेत.
